

Світлана Алексієвич

ЧАС

SECOND-HAND

КІНЕЦЬ ЧЕРВОНОЇ ЛЮДИНИ

Светлана Алексієвич
Час second-hand
(кінець червоної людини)

© Светлана Алексиевич, 2013

© Леся Лисенко, переклад українською, 2014

© «Дух і Літера», переклад українською, 2014

© О. А. Гугалова-Мєшкова, художнє оформлення, 2020

* * *

Нобелівська промова Світлани Алексієвич

Про програну битву

Я стою на цій трибуні не сама... Навколо мене голоси, сотні голосів, вони завжди зі мною. З мого дитинства. Я жила в селі. Ми, діти, любили гратися надворі, на вуличці, але ввечері нас, неначе магнітом, вабило до лавочок, на яких збиралися біля власних будиночків, чи хат, як у нас кажуть, потомлені жінки. У жодної з них не було чоловіка, батька, брата, я не пам'ятаю чоловіків після війни в нашому селі – під час Другої світової війни в Білорусі на фронті й у партизанах загинув кожен четвертий білорус. Наш дитячий світ після війни – це був світ жінок. Найбільше мені запам'яталося, що жінки говорили не про смерть, а про кохання. Розповідали, як прощалися в останній день з коханими, як чекали на них, як досі чекають. Уже роки промайнули, а вони чекали:

«Нехай без рук, без ніг повернеться, я його на руках носитиму». Без рук... без ніг... Здається, я з дитинства знала, що таке кохання... Ось лише кілька сумних мелодій із хору, який я чую...

Перший голос:

«Навіщо тобі це знати? Це так сумно. Я свого чоловіка на війні зустріла. Була танкісткою. До Берліна дійшла. Пам'ятаю, як ми стоїмо, він ще мені не чоловіком тоді був, біля рейхстагу, і він мені каже: «Може, одружимося? Я тебе кохаю». А мені так образливо стало після цих слів – ми всю війну в багнюці, бруді, крові, навколо самі матюки. Я йому відповідаю: «Ти спочатку зроби з мене жінку: даруй квіти, кажи лагідні слова, ось я демобілізуюся й сукню собі пошию».

Мені навіть ударити хотілося його через образу. Він це все відчув, а в нього одна щока була обпалена, в рубцях, і я бачу на цих рубцях сльози. «Добре, я вийду за тебе заміж». Сказала так... Сама не повірила, що це сказала... Навколо кіптява, бита цегла, одне слово, війна навколо...»

Другий голос:

«Жили ми біля Чорнобильської атомної станції. Я працювала кондитером, пиріжки ліпила. А мій чоловік був пожежником. Ми тільки-тільки одружилися, ходили навіть у магазин, взявшись за руки. Того дня, коли вибухнув реактор, чоловік якраз чергував у пожежній частині. Вони поїхали на виклик у своїх сорочках, домашньому одязі, вибух на атомній станції, а їм жодного спецодягу не видали. Так ми жили... Ви знаєте... Усю ніч вони гасили пожежу й отримали дози опромінення, несумісні з життям. Уранці їх на літаку одразу відвезли до Москви. Гостра променева хвороба... Людина живе лише кілька тижнів... Мій був сильним, спортсменом, помер останнім. Коли я приїхала, мені сказали, що він лежить у спеціальному боксі, туди нікого не пускають. «Я його кохаю», – просила я. «Їх там солдати обслуговують. Куди ти?» – «Кохаю». Мене вмовляли: «Це вже не кохана людина, а об'єкт, який треба дезактивувати. Розумієш?» А я одне собі повторювала: кохаю, кохаю... Уночі пожежною драбиною до нього піднімалася... Або вночі чергових просила, гроші їм платила, щоб мене пропускали... Я його не залишила, до кінця була з ним... Після його смерті... через кілька місяців народила дівчинку, вона прожила лише кілька днів. Вона... Ми так на неї чекали, а я її вбила... Вона мене врятувала, весь променевий удар вона прийняла на себе. Така маленька... Крихітка... Але я любила їх обох. Хіба можна вбити коханням? Чому це поряд – кохання і смерть? Завжди вони разом. Хто мені пояснить? Повзаю біля могили на колінах...»

Третій голос:

«Як я вперше вбив німця... Мені було десять років, партизани вже брали мене із собою на завдання. Цей німець лежав поранений... Мені звеліли забрати в нього пістолет, я підбіг, а німець вчепився в пістолет обома руками і водить перед моїм обличчям. Але він не встигає першим вистрілити, встигаю я...

Я не злякався, що вбив... І під час війни про нього не згадував. Навколо було багато вбитих, ми жили серед убитих. Я здивувався, коли через багато років зненацька з'явився сон про цього німця. Це було несподівано... Сон приходив і приходив до мене... То я лечу, і він мене не пускає. Ось піднімаєшся... летиш... летиш... Він наздоганяє, і я падаю разом із ним. Провалююсь у якусь яму. То я хочу встати... підвестися... А він не дає... Через нього я не можу полетіти...

Той самий сон... Він переслідував мене десятки років...

Я не можу своєму синові розповісти про цей сон. Син був маленький – я не міг, читав йому казки. Син уже виріс – усе одно не можу...»

Флобер говорив про себе, що він людина-перо, я можу сказати про себе, що я людина-вухо. Коли я йду вулицею і до мене прориваються якісь слова, фрази, вигуки, завжди думаю: скільки це романів без сліду зникають у часі. У темряві. Є та частка людського життя – розмовна, яку нам не вдається відвоювати для літератури. Ми її ще не оцінили, не вражені й не захоплені нею. Мене ж вона заворожила й зробила своєю полонянкою. Я люблю, як розмовляє людина... Люблю самотній людський голос. Це моя найбільша любов і пристрасть.

Мій шлях на цю трибуну тривав майже сорок років – від людини до людини, від голосу до голосу. Не можу сказати, що він завжди був мені по силі – цей шлях, багато разів я була приголомшена й

налякана людиною, відчувала захоплення й огиду, прагнула забути те, що я почула, повернутися в той час, коли я цього ще не знала. Плакати від захвату, що я побачила людину прекрасною, я теж доволі часто бажала.

Я жила в країні, де нас від самого дитинства вчили помирати. Навчали смерті. Нам казали, що людина існує для того, щоб віддати себе, щоб згоріти, щоб пожертвувати собою. Учили любити людину з рушницею. Якби я виросла в іншій країні, то я б не змогла пройти цей шлях. Зло є нещадним, до нього треба мати щеплення. Але ми виросли серед катів і жертв. Нехай наші батьки жили в страху й не все нам розповідали, а частіше нічого не розповідали, але саме повітря нашого життя було отруєне цим. Зло весь час підглядало за нами.

Я написала п'ять книжок, але мені здається, що все це – одна книжка. Книжка про історію однієї утопії...

Варлам Шаламов писав: «Я був учасником грандіозної програної битви за справжнє оновлення людства». Я відновлюю історію цієї битви, її перемог та її поразки. Як прагнули збудувати Царство Небесне на землі. Рай! Місто сонця! А закінчилося тим, що залишилося море крові, мільйони загублених людських життів. Але був час, коли жодна політична ідея ХХ сторіччя не могла дорівнятися до комунізму (та до Жовтневої революції як її символу), не приваблювала західних інтелектуалів і людей у всьому світі сильніше та яскравіше. Раймон Арон називав російську революцію «опіумом для інтелектуалів». Ідеї про комунізм щонайменше дві тисячі років. Знайдемо її в Платона – в ученні про ідеальну та правильну державу, в Аристофана – у мріях про час, коли «все стане спільним»... У Томаса Мора й Томмазо Кампанелли... Згодом у Сен-Сімона, Фур'є та Оуена. Щось є в російському дусі такого, що змусило спробувати зробити ці мріяння реальністю.

Двадцять років тому ми провели «червону» імперію з прокляттями та зі сльозами. Сьогодні вже можемо подивитися на нещодавню історію спокійно, як на історичний досвід. Це важливо, тому що

суперечки про соціалізм не вгамувалися досі. Виросло нове покоління, в якого інша картина світу, але чимало молодих людей знову читають Маркса та Леніна. У російських містах створюють музеї Сталіна, ставлять йому пам'ятники.

«Червоної» імперії немає, а «червона» людина залишилася. Продовжується.

Мій батько, він нещодавно помер, до кінця вірив у комунізм. Зберігав свій партійний квиток. Я ніколи не можу вимовити слово «совок», тоді мені довелося б так назвати свого батька, рідних, знайомих людей, друзів. Вони всі звідти – із соціалізму. Серед них багато ідеалістів, романтиків. Сьогодні їх звуть інакше – романтики рабства, раби утопії. Гадаю, що всі вони могли би прожити інше життя, але прожили радянське. Чому? Відповідь на це запитання я довго шукала – об'їздила величезну країну, яка донедавна звалася СРСР, записала тисячі плівок. Це був соціалізм і було просто наше життя. По дрібочці, по крихтах я збирала історію «домашнього», «внутрішнього» соціалізму. Те, як він жив у людській душі. Мене приваблював оцей маленький простір – людина... Одна людина. Насправді там усе й відбувається.

Одразу після війни Теодор Адорно був приголомшений: «Писати вірші після Освенціма – це варварство». Мій учитель Алесь Адамович, чиє ім'я я хочу назвати сьогодні із вдячністю, також вважав, що писати прозу про жахи ХХ сторіччя – це блюзнірство. Тут не можна вигадувати. Правду потрібно давати, як вона є. Необхідна «надлітература». Говорити повинен свідок. Можна згадати й Ніцше з його словами, що жоден митець не витримає реальності. Не підніме її.

Завжди мене мучило, що правда не вміщається в одному серці, в одному розумі. Що вона якась розпорошена, її багато, вона різна й розсіяна у світі. У Достоевського є думка, що людство знає про себе більше, набагато більше, ніж воно встигло зафіксувати в літературі. Що роблю я? Я збираю повсякдення почуттів, думок, слів. Збираю життя свого часу. Мене цікавить історія душі. Побут душі. Те, що

велика історія зазвичай оминає, до чого вона ставиться із зарозумілістю. Займаюся пропущеною історією. Не раз я чула й нині чую, що це – не література, це – документ. А що таке література сьогодні? Хто відповість на це запитання? Ми живемо швидше, ніж раніше. Зміст рве форму. Ламає її й змінює. Усе виходить зі своїх берегів: і музика, й живопис, й у документі слово виринається за межі документа. Немає кордонів між фактом і вигадкою, одне перетікає в інше. Навіть свідок не є об'єктивним. Розповідаючи, людина творить, вона бореться із часом, як скульптор із мармуром. Вона – актор і творець.

Мене цікавить маленька людина. Маленька велика людина, так би я сказала, тому що страждання її збільшують. Вона сама в моїх книжках розповідає свою маленьку історію, а разом зі своєю історією – й велику. Що трапилося й відбувається з нами – це ще не осмислено, треба висловити його. Спочатку хоча б висловити. Ми цього боїмося, доки не в стані впоратися зі своїм минулим. У Достоевського в «Бісах» Шатов каже Ставрогін у перед початком розмови: «Ми, двоє істот, зійшлися в безмежжі... Востаннє у світі. Облиште ваш тон і візьміть людський! Хоча б колись заговоріть людським голосом».

Приблизно так починаються в мене розмови з моїми героями. Звісно, людина говорить зі свого часу, вона не може говорити з нізвідки! Але пробитися до людської душі важко, вона засмічена забобонами сторіччя, його пристрастями й облудами. Телевізором і газетами.

Мені хотілося б узяти кілька сторінок зі своїх щоденників, щоби показати, як рухався час... Як помирала ідея... Як я йшла по її сліду...

1980–1985 роки

Пишу книгу про війну... Чому про війну? Тому що ми люди війни – ми або воювали, або готувалися до війни. Якщо придивитися, то ми

всі думаємо по-воєнному. Удома, на вулиці. Тому в нас так дешево коштує людське життя. Усе, як на війні.

Починала із сумнівів. Ну, ще одна книжка про війну... Навіщо?

В одній із журналістських поїздок зустрілася з жінкою, вона була на війні санінструктором. Розповіла: йшли вони взимку через Ладозьке озеро, ворог помітив рух і почав обстріл. Коні, люди йшли під кригу. Відбувалося все вночі, й вона, як їй здалося, схопила й потягла до берега пораненого. «Тягну його мокрого, голого, думала: одяг зірвало, – розповідала. – А на березі виявилось, що притягла величезну поранену білугу. Скажено матюкнулася – люди страждають, а звірі, птахи, риби – за що?» В іншій поїздці почула розповідь санінструктора кавалерійського ескадрону, як під час бою вона притягла у вирву пораненого німця, але те, що він німець, побачила вже у вирві, нога в нього перебита, він стікає кров'ю. Це ж ворог! Що робити? Там нагорі свої хлопці гинуть! Але вона перев'язує цього німця й повзе далі. Притягує російського солдата, він непритомний, а коли приходить до тями, хоче вбити німця, а той, коли приходить до тями, хапає автомат і хоче вбити росіянина. «То одному по пиці вріжу, то другому.

Ноги в нас, – згадувала, – всі в крові. Кров перемішалася».

Це була війна, якої я не знала. Жіноча війна. Не про героїв. Не про те, як одні люди героїчно вбивали інших людей. Запам'яталися жіночі бідкання: «Ідеш після боя по полю. А вони лежать... Усі молоді, такі вродливі. Лежать і в небо дивляться. І тих, і тих шкода». Оце «і тих, і тих» підказало мені, про що буде моя книжка. Про те, що війна – це вбивство. Таким це залишилося в жіночій пам'яті. Щойно людина усміхалася, курила – й уже її немає. Найчастіше жінки говорять про зникнення, про те, наскільки швидко на війні все перетворюється на ніщо. І людина, і людський час. Авжеж, вони самі просилися на фронт у 17–18 років, але вбивати не прагнули. А померти були готові. Померти за Батьківщину. З історії слів не викинеш – за Сталіна теж.

Книжку два роки не друкували, її не друкували до перебудови. До Горбачова. «Після Вашої книжки ніхто не піде воювати, – повчав мене цензор. – Ваша війна – страшна. Чому у Вас немає героїв?» Героїв я не шукала. Я писала історію через розповідь ніким не поміченого її свідка й учасника. Його ніхто ніколи не розпитував. Що думають люди, просто люди, про великі ідеї – ми не знаємо. Одразу після війни людина б розповіла про одну війну, через десятки років – про іншу. Звісно, в неї щось там змінюється, тому що вона вкладає у спогади все своє життя. Усю себе. Те, як вона жила ці роки, що читала, бачила, кого зустріла. У що вірить. Зрештою, чи щаслива вона, чи не щаслива. Документи – живі істоти, вони змінюються разом із нами...

Проте я абсолютно впевнена, що таких дівчат, як воєнні дівчата 1941-го року, вже ніколи не буде. Це був найвищий час «червоної» ідеї, навіть вищий, ніж революція і Ленін. Їхня Перемога досі затуляє собою ГУЛАГ. Я безмежно люблю цих дівчат, але з ними неможливо було поговорити про Сталіна, про те, як після війни ешелони з переможцями йшли у Сибір, із тими, хто був сміливішим. Решта повернулися й мовчали. Одного разу я почула: «Вільними ми були лише під час війни. На передовій». Наш головний капітал – страждання. Не нафта, не газ – страждання. Це єдине, що ми постійно добуваємо. Увесь час шукаю відповіді: чому наші страждання не конвертуються у свободу? Невже вони даремні? Маврацію Чаадаєв: Росія – країна без пам'яті, простір тотальної амнезії, непахана свідомість для критики та рефлексії.

Великі книжки валяються під ногами...

1989 рік

Я – в Кабулі. Я не хотіла знову писати про війну. Але ось я на справжній війні. Із газети «Правда»: «Ми допомагаємо братському

афганському народові будувати соціалізм». Скрізь люди війни, речі війни. Час війни.

Мене вчора не взяли в бій: «Залишайтеся в готелі, дівчино. Відповідай потім за вас». Я сиджу в готелі й думаю: є щось неетичне в розглядуванні чужої мужності та ризику. Другий тиждень я вже тут і не можу позбутися відчуття, що війна – породження чоловічої природи, для мене незрозумілої. Але повсякденність війни грандіозна. Я відкрила для себе, що зброя – це гарно: автомати, міни, танки. Людина багато думала про те, як краще вбити іншу людину. Відвічна суперечка між істиною та красою. Мені показали нову італійську міну, моя «жіноча» реакція:

«Гарна. Чому вона гарна?» По-військовому мені точно пояснили, що, коли на цю міну наїхати або наступити ось так... під таким кутом... від людини залишиться піввідра м'яса. Про ненормальне тут говорять, наче про нормальне, те, що саме собою зрозуміле. Війна, мовляв... Ніхто не божеволіє від цих картин, що ось лежить на землі людина, вбита не стихією, не фатальною долею, а іншою людиною.

Бачила завантаження «чорного тюльпана» (літак, який відвозить додому цинкові труни із загиблими). Мертвих часто одягають у стару військову форму ще сорокових років, із галіфе, часом і цієї форми бракує. Солдати перемовлялися між собою: «У холодильник привезли нових убитих. Ніби несвіжим кабаном пахне». Писатиму про це. Боюся, що вдома мені не повірять. У наших газетах пишуть про алеї дружби, які саджають радянські солдати.

Розмовляю із хлопцями, багато хто приїхав добровільно. Просилися сюди. Помітила, що більшість – із родин інтелігенції: вчителів, лікарів, бібліотекарів, одне слово – книжкових людей. Щиро мріяли допомогти афганському народові будувати соціалізм. Зараз сміються із себе. Показали мені місце в аеропорту, де лежали сотні цинкових трун, таємниче блищали на сонці. Офіцер, який супроводжував мене, не стримався: «Може, тут і моя труна... Засунуть туди... А за що я тут воюю?» Одразу ж злякався своїх слів: «Ви цього не записуйте».

Уночі мені снилися вбиті, в усіх були здивовані обличчя: як це – я вбитий? Невже мене вбито?

Разом із медсестрами їздила у шпиталь для мирних афганців, ми возили дітям подарунки. Дитячі іграшки, цукерки, печиво. Мені дісталось штук п'ять м'яких ведмедиків. Приїхали до шпиталю – довгий барак, із білизни в усіх самі ковдри. До мене підійшла молода афганка з дитиною на руках, хотіла щось сказати, за десять років тут усі навчилися трохи говорити по-російськи, я дала дитині іграшку, вона взяла її зубами. «Чому зубами?» – здивувалася я. Афганка відкинула ковдрочку з маленького тільця – хлопчик був без обох рук. «Це твої росіяни бомбили». Хтось підтримав мене, я падала...

Я бачила, як наш «Град» перетворює кишлаки в перепахане поле. Була на афганському цвинтарі, довгому, наче кишлак. Десь посеред цвинтаря кричала стара афганка. Я згадала, як у селі під Мінськом вносили в дім цинкову труну, і як голосила мати. Це не людський крик був і не звіриний... Схожий на той, який я чула на кабульському цвинтарі...

Зізнаюся, я не одразу стала вільною. Я була щирою зі своїми героями, і вони довіряли мені. У кожного з нас був свій шлях до свободи. До Афганістану я вірила в соціалізм із людським обличчям. Звідти я повернулася вільною від усіх ілюзій. «Пробач мені, тату, – сказала я під час зустрічі, – ти виховав мене з вірою в комуністичні ідеали, але досить один раз побачити, як нещодавні радянські школярі, яких ви з мамою навчаєте (мої батьки були сільськими вчителями), на чужій землі вбивають незнайомих їм людей, щоб усі твої слова перетворилися на порох. Ми – вбивці, тату, розумієш!?» Батько заплакав.

Із Афганістану поверталось чимало вільних людей. Проте я маю й інший приклад. Там, в Афганістані, хлопець мені кричав: «Що ти, жінка, можеш зрозуміти про війну? Хіба люди так помирають на війні, як у книгах і кіно? Там вони вмирають гарно, а в мене вчора друга вбили, куля потрапила в голову. Він ще метрів десять біг і

ловив свої мізки...» А через сім років цей самий хлопець – нині вдатний бізнесмен, полюбляє розповідати про Афган. Зателефонував мені: «Навіщо твої книжки? Вони занадто страшні». Це вже була інша людина, не та, яку я зустріла серед смерті і яка не хотіла помирати у двадцять років...

Я запитувала себе, яку книжку про війну я хотіла би написати. Хотіла би написати про людину, яка не стріляє, не може вистрілити в іншу людину, якій сама думка про війну завдає страждання. Де вона? Я її не зустріла.

1990–1997 роки

Російська література цікава тим, що лише вона може розповісти про унікальний досвід, через який пройшла колись величезна країна. У мене часто запитують: чому ви весь час пишете про трагічне? Тому що ми так живемо. Хоча ми живемо нині в різних країнах, але скрізь живе «червона» людина. Із того життя, з тими спогадами.

Довго не хотіла писати про Чорнобиль. Я не знала, як про це написати, з яким інструментом і з якого боку підступитися? Ім'я моєї маленької, загубленої в Європі країни, про яку світ раніше майже нічого не чув, зазвучало всіма мовами, а ми, білоруси, стали чорнобильським народом. Першими доторкнулися до невідомого. Стало зрозуміло: крім комуністичних, національних і нових релігійних викликів, попереду на нас чекають жорстокіші й тотальніші, але до часу ще закриті від очей. Щось там уже після Чорнобиля привідкрилося...

У пам'яті залишилося, як старий таксист розпачливо вилаявся, коли голуб ударився в лобове скло: «За день два-три птахи розбиваються. А в газетах пишуть: ситуація під контролем».

У міських парках згрібали листя й вивозили за місто, там листя ховали. Зрізали землю із забруднених плям і теж ховали – землю

ховали в землі. Ховали дрова, траву. У всіх були трохи божевільні обличчя. Розповідав старий пасічник: «Вийшов уранці в садок – чогось бракує, якогось знайомого звуку. Жодної бджоли... Не чуто жодної бджоли. Жодної! Що? Що це? І другого дня вони не вилетіли, і третього... Потім нам повідомили, що на атомній станції – аварія, а вона поряд. Але довго ми нічого не знали. Бджоли знали, а ми ні». Чорнобильська інформація в газетах вся складалася з воєнних слів: вибух, герої, солдати, евакуація... На самій станції працювало КДБ. Шукали шпигунів і диверсантів, ішов поголос, що аварія – запланована акція західних спецслужб, аби підірвати табір соціалізму. У напрямку Чорнобиля рухалася військова техніка, їхали солдати. Система діяла, як зазвичай, повоєнному, але солдат із новеньким автоматом у цьому новому світі був трагічним. Усе, що він міг – набрати великі дози опромінення й померти, коли повернеться додому.

На моїх очах дочорнобильська людина перетворювалася на чорнобильську.

Радіацію не можна було побачити, помацати, відчуті її запах... Такий знайомий і незнайомий світ уже оточував нас. Коли я поїхала в зону, мені швидко пояснили: квіти рвати не можна, сідати на траву не можна, воду з колодязя не пити... Смерть зачаїлася всюди, але це вже була якась інша смерть. Під новими масками. У незнайомому образі. Старі люди, які пережили війну, знову їхали в евакуацію – дивилися на небо: «Сонце світить... Немає ні диму, ні газу. Не стріляють. Хіба це війна? А треба ставати біженцями».

Уранці всі пожадливо хапали газети й одразу відкладали їх розчаровано – шпигунів не знайшли. Про ворогів народу не пишуть. Світ без шпигунів і ворогів народу теж був незнайомим. Починалося щось нове. Чорнобиль слідом за Афганістаном робив нас вільними людьми.

Для мене світ розсунувся. У зоні я почувала себе ані білорускою, ані росіянкою, ані українкою, а представником біологічного виду, який може бути знищений. Збіглися дві катастрофи: соціальна –

занурювалася під воду соціалістична Атлантида, і космічна – Чорнобиль. Падіння імперії турбувало всіх: люди були заклопотані буднем і побутом, на що купити і як вижити? У що вірити? Під які прапори ставати? Чи потрібно вчитися жити без великої ідеї? А це було ні для кого не знайоме, бо ще ніколи так не жили. Перед «червоною» людиною стояли сотні запитань, вона переживала їх самотньо. Ніколи вона не була настільки самотньою, як у перші дні свободи. Навколо мене були приголомшені люди. Я їх слухала...

Закриваю свій щоденник...

Що з нами трапилося, коли імперія впала? Раніше світ ділився: кати та жертви – це ГУЛАГ, брати та сестри – це війна, електорат – це технології, сучасний світ. Раніше наш світ іще ділився на тих, хто сидів і хто саджав, а сьогодні – поділ на слов'янофілів і західників, на націонал-зрадників і патріотів. А ще на тих, хто може купити і хто не може купити. Оце, я би сказала, найважче випробовування після соціалізму, тому що нещодавно всі були рівними. «Червона» людина так і не змогла увійти в те царство свободи, про яке вона мріяла на кухні. Росію розділили без «червоної» людини, вона залишилася без нічого. Приниженою й окраденою. Агресивною й небезпечною.

Що я чула, коли їздила Росією...

– Модернізація в нас можлива тільки через «шарашки» та розстріли.

– Російська людина начебто й не хоче бути багатою, навіть боїться. Чого ж вона хоче? А вона завжди хоче одного: щоб хтось інший не став багатим. Багатшим, ніж вона.

– Чесної людини в нас не знайдеш, а святі є.

– Небитих поколінь нам не діждати; російська людина не розуміє свободи, їй потрібен жандарм і нагайка.

– Два головних російських слова: війна і тюрма. Украв, погуляв, сів... Вийшов і знову сів...

– Російське життя має бути злим, нікчемним, тоді душа підноситься, вона усвідомлює, що не належить цьому світові... Що брудніше й кривавіше, то більше для неї простору...

– Для нової революції немає ні сил, ні якогось божевілля. Куражу немає. Російській людині потрібна така ідея, щоби сироти по шкірі...

– Так наше життя й метеляється – між бардаком і бараком.

Комунізм не помер, труп живий.

Беру на себе сміливість сказати, що ми втратили свій шанс, який у нас був у 1990-ті роки. На запитання: якою має бути країна – сильною чи гідною, де людям добре жити, обрали перший варіант – сильною. Нині знову час сили. Росіяни воюють із українцями. Із братами. У мене батько – білорус, мати – українка. І так у багатьох. Російські літаки бомблять Сирію...

Час надії змінився часом страху. Час повернув назад... Час секонд-хенд...

Нині я не впевнена, що дописала історію «червоної» людини...

У мене три домівки – моя білоруська земля, батьківщина мого батька, де я прожила все життя; Україна, батьківщина моєї мами, де я народилася; й велика російська культура, без якої я себе не уявляю. Вони мені всі дорогі. Але важко за наших часів говорити про любов.

Нотатки співучасника

Жертва і кат однаково відразливі, й урок табору полягає в тому, що це – братерство в падінні.

Давид Руссе. Дні нашої смерті

У кожному разі, нам слід пам'ятати, що за перемогу зла у світі відповідають насамперед не його сліпі виконавці, а духовно видющі служителі добра.

Ф. Степун. Що збулося та що не збулося

Ми прощаємося з радянським часом. Із тим нашим життям. Я намагаюся чесно вислухати всіх учасників соціалістичної драми...

Комунізм мав божевільний план – переробити «стару» людину, «ветхого Адама». І це здійснилося... може, лише це й здійснилося. За сімдесят з гаком років у лабораторії марксизму-ленінізму створили окремий людський тип – «homo soveticus». Хтось вважає, що це трагічний персонаж, а хтось називає його «совком». Мені здається, я знаю цю людину, вона добре мені знайома, я з нею поруч, пліч-о-пліч прожила чимало років. Вона – це я. Це мої знайомі, друзі, батьки. Кілька років я мандрувала всім колишнім Радянським Союзом, тому що homo soveticus – це не лише росіяни, а й білоруси, туркмени, українці, казахи... Ми тепер мешкаємо в різних державах, розмовляємо різними мовами, але нас ні з ким не сплутаєш.

Впізнаєш одразу! Усі ми, люди із соціалізму, схожі й не схожі на решту людей – у нас свій словник, свої уявлення про добро і зло, про героїв і мучеників. У нас особливі стосунки зі смертю. Постійно в розповідях, які я записую, ріжуть вухо слова: «стріляти», «розстріляти», «ліквідувати», «стратити» або такі радянські варіанти зникнення, як: «арешт», «десять років без права листування», «еміграція». Скільки може вартувати людське життя, якщо ми пам'ятаємо, що не так давно гинули мільйони? Ми сповнені ненависті та забобонів. Усі звідти, де був ГУЛАГ і страхітлива війна. Колективізація, розкуркулення, переселення народів...

Це був соціалізм, і це було просто наше життя. Тоді ми мало про нього говорили. А тепер, коли світ незворотно змінився, всіх почало цікавити оте наше життя, й неважливо, яким воно було, це було наше життя. Пишу, розшукую тут і там крихти з історії «хатнього»... «внутрішнього» соціалізму. Те, як він жив у людській душі. Мене завжди приваблює ось цей маленький простір – людина... одна людина. Насправді там усе й відбувається.

Чому в книжці так багато розповідей самогубців, а не звичайних радянських людей зі звичайними радянськими біографіями? Зрештою, накладають на себе руки й через кохання, старість, просто так, заради цікавості, через бажання розкрити таємницю смерті... Я шукала тих, хто намертво приріс до ідеї, впустив її в себе так, що не віддереш, – держава зробилася їхнім космосом, заступила їм усе, навіть власне життя. Вони не змогли піти з великої історії, попрощатися з нею, бути щасливими інакше. Пірнути... зануритись і зникнути у приватному існуванні, як це відбувається сьогодні, коли мале стало великим. Людина хоче просто жити, без величної ідеї. Такого ніколи не було в російському житті, цього не знає й російська література. Загалом ми люди війни: або воювали, або готувалися до війни. Ніколи не жили інакше. Звідси воєнна психологія. І в мирному житті все було по-воєнному. Бив барабан, маяв прапор... серце вистрибувало з грудей... Людина не помічала свого рабства, вона навіть любила своє рабство. Я теж пам'ятаю: після школи ми

збиралися цілим класом поїхати на цілину, зневажали тих, хто відмовлявся, до сліз шкодували, що революція, громадянська війна – все трапилося без нас. Озирнешся: невже це ми? Я? Я згадувала разом зі своїми героями. Хтось із них сказав: «Тільки радянська людина може зрозуміти радянську людину». Ми були люди з однією комуністичною пам'яттю. Сусіди по пам'яті.

Батько згадував, що особисто він у комунізм повірив після польоту Гагаріна. Ми – перші! Ми все можемо! Так вони з мамою нас і виховували. Я була жовтеньом, носила значок із кучерявим хлопчиком, піонеркою, комсомолкою. Розчарування прийшло пізніше.

Після перебудови всі очікували, коли відкриють архіви. І їх відкрили. Ми ознайомилися з історією, яку від нас приховували...

«Ми маємо повести за собою 90 мільйонів зі ста, які населяють Радянську Росію. Із рештою неможливо розмовляти – їх слід знищити» (Зинов'єв, 1918).

«Повісити (обов'язково повісити, аби народ бачив) не менш ніж 1000 запеклих куркулів, багатіїв... забрати в них увесь хліб, призначити заручників... Зробити так, щоб на сотні верст навкруг народ бачив, жахався...» (Ленін, 1918).

«Москва буквально вмирає з голоду (професор Кузнєцов – Троцькому). «Це не голод. Коли Тит брав Єрусалим, єврейські матері їли власних дітей. Ось коли я змушу ваших матерів їсти власних дітей, тоді ви можете прийти і сказати: “Ми голодуємо”» (Троцький, 1919).

Люди читали газети, журнали й мовчали. На них звалився нелюдський жах! Як із цим жити? Багато хто зустрів правду як ворога. І свободу теж. «Ми не знаємо своєї країни. Не знаємо, про що думає більшість людей, ми їх бачимо, зустрічаємо щодня, але про що вони думають, чого хочуть, ми не знаємо. Проте беремо на себе сміливість їх учити. Невдовзі дізнаємося про все – і вжахнемося», – казав один мій знайомий, із яким ми часто сиділи в мене на кухні. Я з ним сперечалася. Це було дев'яносто першого року... Щасливий

час! Ми вірили, що завтра – буквально завтра – почнеться свобода. Почнеться з нічого, з наших бажань.

Із «Нотатників» Шаламова: «Я був учасником великої програної битви за справжнє оновлення життя». Написала це людина, яка відсиділа сімнадцять років у сталінських таборах. Туга за ідеалом залишилася... Радянських людей я б поділила на чотири покоління: сталінське, хрущовське, брежнєвське і горбачовське. Я – з останнього. Нам було легше прийняти крах комуністичної ідеї, бо ми не жили за тих часів, коли ідея була молодого, сильною, з незмарнованою магією погибельного романтизму й утопічних надій. Ми виростили під час правління кремлівських дідуганів. За пісних вегетаріанських часів. Велику кров комунізму вже було забуто. Пафос лютував, але збереглося знання, що утопію не можна перетворювати на життя.

Це було за першої чеченської війни... Я познайомилася в Москві на вокзалі з жінкою, вона була десь із-під Тамбова. Їхала до Чечні, щоб забрати сина з війни: «Я не хочу, щоб він помирав. Я не хочу, щоб він убивав». Держава вже не володіла її душею. Це була вільна людина. Таких людей було небагато. Більше було тих, кого свобода дратувала: «Я купив три газети й у кожній своя правда. Де ж справжня правда? Раніше прочитаєш уранці газету «Правда» – й усе знаєш. Усе розумієш». З-під наркозу ідеї виходили повільно. Якщо я починала розмову про покаєння, у відповідь чула: «За що я повинен каятися?» Кожен почував себе жертвою, а не співучасником. Хтось казав: «я теж сидів», інший – «я воював», ще хтось – «я своє місто з хаосу піднімав, день і ніч цеглу тягав». Це було зовсім несподівано: всі п'яні від свободи, але не готові до свободи. Де ж вона, свобода? Тільки на кухні, де й далі за звичкою лаяли владу. Лаяли Єльцина та Горбачова. Єльцина за те, що змінив Росію. А Горбачова? Горбачова за те, що змінив усе. Усе двадцяте сторіччя. І в нас тепер буде як в інших. Як у всіх. Гадали, що цього разу вийде.

Росія змінювалася й ненавиділа себе за те, що змінювалася. «Непорушний Монгол» – писав про Росію Маркс.

Радянська цивілізація... Поспішаю закарбувати її сліди. Знайомі обличчя. Розпитую не про соціалізм, а про кохання, ревності, дитинство, старість. Про музику, танці, зачіски. Про тисячі дрібниць зниклого життя. Це – єдиний спосіб загнати катастрофу в рамки звичного і спробувати щось розповісти. Про щось здогадатися. Не втомлююся дивуватися з того, наскільки цікавим є звичайне людське життя. Нескінченна кількість людських правд... Історію цікавлять лише факти, а емоції залишаються за бортом. Їх зазвичай не впускають в історію. Я ж дивлюся на світ очима гуманітарія, а не історика. Здивована людиною...

Батька вже немає. І я не можу закінчити з ним одну нашу розмову... Він сказав, що їм померати на війні було легше, ніж необстріляним хлопцям, які сьогодні гинуть у Чечні. У сорокові – вони з пекла потрапляли в пекло. Перед війною батько навчався в Мінську в Інституті журналістики. Згадував, що коли вони поверталися з канікул, часто вже не зустрічали жодного знайомого викладача, всі були заарештовані. Вони не розуміли, що відбувається, але було страшно. Страшно, як на війні.

У мене з батьком було мало відвертих розмов. Він мене жалів. Чи жаліла я його? Мені важко відповісти на це запитання... Ми були нещадними до своїх батьків. Нам здавалося, що свобода – це дуже просто. Минуло трохи часу, й ми самі зігнулися під її тягарем, тому що ніхто не навчав нас свободи. Навчали лише, як померати за свободу.

Ось вона – свобода! Чи такою ми її очікували? Ми були ладні померти за свої ідеали. Змагатися в бою. А почалося «чехівське» життя. Без історії. Завалилися всі цінності, крім цінності життя. Життя взагалі. Нові мрії: збудувати дім, купити гарну машину, посадити агрус... Свобода виявилася реабілітацією міщанства, зазвичай зневаженого в російському житті. Свободою Його Величності Споживання. Величі п'їтьми. П'їтьми бажань, інстинктів – прихованого людського життя, про яке ми мали приблизне уявлення. Протягом усієї історії виживали, а не жили. А тепер воєнний досвід уже не

потрібен, його треба було забути. Тисячі нових емоцій, станів, реакцій... Якось раптово все довкола стало іншим: вивіски, речі, гроші, прапор... І сама людина. Вона стала барвистішою, окремішою, моноліт підірвали, і життя розсипалося на острівці, атоми, чарунки. Як у Даля: свобода-воля... воля-роздолля... простір. Велике зло перетворилося на віддалену оповідку, на політичний детектив. Ніхто вже не говорив про ідею, говорили про кредити, проценти, векселі, гроші не заробляли, а «робили», «вигравали». Чи це триватиме? «Неправда грошей у російській душі невитравна», – писала Цветаєва. Але ніби ожили й розгулюють нашими вулицями герої Островського та Салтикова-Щедріна.

У всіх, із ким зустрічалася, я запитувала: «Що це – свобода?» Батьки та діти відповідали по-різному. У тих, хто народився в СРСР, і тих, хто народився не в СРСР, немає спільного досвіду. Вони – люди з різних планет.

Батьки: свобода – відсутність страху; три дні в серпні, коли ми перемогли путч; людина, яка вибирає в крамниці зі ста сортів ковбаси, вільніша, ніж людина, яка вибирає з десяти сортів; коли людей не шмагають, але поколінь, вільних від шмагання, нам ніколи не діждати; російська людина не розуміє свободи, їй потрібен «казак» і канчук.

Діти: свобода – кохання; внутрішня свобода – абсолютна цінність; коли ти не боїшся своїх бажань; мати багато грошей, тоді в тебе буде все; коли ти можеш жити так, щоб не замислюватися про свободу. Свобода – це нормально.

Шукаю мову. У людини багато мов: мова, якою говорять із дітьми, ще одна, це та, якою говорять закохані... А ще є мова, якою ми розмовляємо самі із собою, провадимо внутрішні розмови. На вулиці, на роботі, в мандрах – скрізь лунає щось інше, змінюються не лише слова, а й щось іще. Навіть уранці й увечері людина розмовляє по-різному. А те, що відбувається вночі між двома людьми, зовсім зникає з історії. Ми маємо тільки історію денної людини. Самогубство – нічна тема, людина перебуває на межі буття

та небуття. Сну. Я хочу це зрозуміти з ретельністю денної людини. Почула: «Не боїтесь, що сподобається?»

Їдемо Смоленщиною. В одному селі зупинилися біля крамниці. Які знайомі (я й сама виросла на селі), вродливі, які славні обличчя – і яке принизливе, злиденне життя навколо. Розбалакалися про життя. «Питаєте про свободу? Зайдіть у наш магазин: горілка стоїть, яка хочеш: «Стандарт», «Горбачов», «Путінка», ковбаси навалом, і сиру, й риби. Банани лежать. Яка ще свобода потрібна? Нам цієї досить». – «А землю вам дали?» – «Хто на ній буде гарувати? Хочеш – бери. У нас лише Васька Крутой узяв. Молодшому хлопцеві вісім років, а він поряд із батьком за плугом іде. У нього, якщо наймешся працювати – не вкрадеш, не поспиш. Фашист!»

У Достоевського в «Легенді про Великого інквізитора» відбувається суперечка про свободу. Про те, що дорога свободи є важкою, страдницькою, трагічною... «Для чого пізнавати це чортове добро і зло, коли це вартує аж стільки?» Людина повинна за всіх часів обирати: свобода або добробут і гаразди в житті, свобода зі стражданням або щастя без свободи. І більшість людей іде другою дорогою.

Великий інквізитор каже Христу, Який повернувся на землю:

«Навіщо ж Ти прийшов нам заважати? Адже Ти прийшов нам заважати і Сам це знаєш».

«Настільки поважаючи її (людину), Ти вчинив, наче вже їй не співчуваєш, тому що забагато від неї завимагав... Поважаючи її менше, менше від неї й вимагав би, а це було б ближче до любові, адже легшим був би її тягар. Вона слабка й лукава... Чим завинила слабка душа, що не в змозі вмістити настільки страшних дарів?»

«Немає турботи безперервної й дошкульнішої для людини, ніж, залишившись вільною, відшукати чимшвидше того, перед ким уклонитися... й кому би мерщій передати той дар свободи, з яким ця нещасна істота народжується...»

* * *

За дев'яностих... так, ми були щасливі, до тої нашої наївності вже не повернутися. Нам здавалося, що вибір зроблено, комунізм безнадійно програв. А все лише починалося...

Минуло двадцять років... «Не лякайте нас соціалізмом», – кажуть діти батькам.

Із розмови зі знайомим університетським викладачем: «Наприкінці дев'яностих студенти сміялися, – розповідав він, – коли я згадував про Радянський Союз, вони були впевнені, що перед ними відкривається нове майбутнє. Тепер картина інша... Сьогоднішні студенти вже дізналися, відчули, що таке капіталізм – нерівність, бідність, нахабне багатство, перед очима в них життя батьків, яким нічого не дісталось від пограбованої країни. І вони налаштовані радикально. Мріють про свою революцію. Носять червоні футболки з портретами Леніна та Че Гевари».

У суспільстві з'явився запит на Радянський Союз. На культ Сталіна. Половина молодих людей від 19 до 30 років вважають Сталіна «найбільшим політичним діячем». У країні, де Сталін знищив людей не менше, ніж Гітлер, новий культ Сталіна?! Знову в моді все радянське. Наприклад, «радянські кафе» – з радянськими назвами та радянськими стравами. З'явилися «радянські» цукерки і «радянська» ковбаса – із запахом і смаком, знайомими нам з дитинства. І, звісно, «радянська» горілка. На телебаченні десятки передач, а в інтернеті десятки «радянських» ностальгійних сайтів. У сталінські табори – на Соловки, в Магадан – ви можете потрапити туристом. Реклама обіцяє, що для повноти відчуттів вам видадуть табірну робу, заступ. Покажуть відреставровані бараки. А наприкінці організують риболовлю...

Відроджуються старомодні ідеї: про велику імперію, про «залізну руку», «про особливий російський шлях»... Повернули радянський гімн, є комсомол, тільки він називається «Наші», є партія влади, що

копіює комуністичну партію. У Президента влада, як у Генсека. Абсолютна. Замість марксизму-ленінізму – православ'я...

Перед революцією сімнадцятого року Александр Грін написав:

«А майбутнє якось припинило стояти на своєму місці». Минуло сто років і майбутнє знову не на своєму місці. Настав час *second-hand*.

Барикада – небезпечне місце для митця. Пастка. Там псується зір, звужується зіниця, світ втрачає кольори. Там – чорно-білий світ. Звідти людини вже не розгледіти, а бачиш лише чорну крапку – мішень. Я все життя – на барикадах, я б хотіла піти звідти. Навчитися радіти життю. Повернути собі нормальний зір. Проте десятки тисяч людей знову виходять на вулиці. Беруться за руки. У них білі стрічки на куртках. Символ відродження. Світла. І я з ними.

Зустріла на вулиці молодих парубків у майках із серпом і молотом і портретом Леніна. Чи знають вони, який він – комунізм?

Частина перша. Розрада апокаліпсисом

Із вуличного гомону та розмов на кухні (1991–2001)

Про Іванка-дурника та золоту рибку

«Що я зрозумів? Я зрозумів, що герої певного часу рідко бувають героями іншого часу, крім Іванка-дурника. Та Ємелі. Улюблених героїв російських казок. Наші казки – про везіння, про мить, коли «пощастило». Про очікування чудесної допомоги, щоб усе до рота саме впало. Лежачи на печі, мати все. Щоб і пічка сама млинці пекла, а золота рибка всі бажання виконувала. Хочу те і хочу се. Хочу Царівну Прекрасну! І хочу жити в царстві іншому – з молочними річками та кисільними бережками. Ми – мрійники, звісно. Душа працює і страждає, а справи ледве рухаються, тому що на них сил уже бракує. Справи стоять. Загадкова російська душа... Усі намагаються її зрозуміти... читають Достоевського... Що там у них за душею? А за душею в нас сама душа. Побалакати полюбляємо на кухні, почитати книжку. Головна професія – читач. Глядач. І водночас відчуття власної особливості, винятковості, хоча підстав для цього жодних, окрім нафти та газу. З одного боку, це якраз і заважає змінити життя, а з іншого боку, дає відчуття якогось сенсу. Завжди висить у повітрі, що Росія має створити, показати світові щось надзвичайне. Богообраний народ. Особливий російський шлях. Усуціль у нас Обломови, лежать на дивані й очікують дива. А не Штольці. Діяльних, метких Штольців зневажають за те, що зрубали улюблений березовий гай, вишневий садок. Заводики там будують, гроші роблять. Чужі для нас Штольці...»

«Російська кухня... Убога «хрущобна» кухонька: дев'ять – дванадцять (щастя!) квадратних метрів, за тонкою стінкою – туалет. Радянське планування. На вікні – цибуля в баночках з-під майонезу, в горщику – алое від нежиті. Кухня для нас – це не лише місце для

приготування їжі, це і їдальня, й вітальня, й кабінет чи трибуна. Місце для колективних психотерапевтичних сеансів. У дев'ятнадцятому сторіччі вся російська культура жила в дворянських маєтках, а в двадцятому – на кухнях. І перебудова теж. Усе «шістдесятницьке» життя – це «кухонне» життя. Спасибі Хрущову! Це за його правління вийшли з комуналок, отримали власні кухні, де можна було лаяти владу, а головне – не боятися, адже на кухні всі свої. Там народжувалися ідеї, фантастичні прожекти. Розповідалися анекдоти... Анекдоти процвітали! Комуніст – це той, хто Маркса читав, а антикомуніст – це той, хто його зрозумів. Ми вирости на кухнях, і наші діти теж, вони разом із нами слухали Галича й Окуджаву. Крутили Висоцького. Ловили Бі-бі-сі. Розмови про все: про те, як усе хріново, і про сенс життя, про щастя для всіх. Згадую кумедний випадок... Засиділися якось за північ, наша дочка, їй було дванадцять років, там, на маленькому диванчику, заснула. А ми про щось голосно засперечалися. І вона крізь сон як заволає: «Не треба далі про політику! Знову Сахаров... Солженіцин... Сталін...» (Сміється.)

Нескінченний чай. Кава. Горілочка. А в сімдесяті роки пили кубинський ром. Усі були закохані у Фіделя! У кубинську революцію! Че в береті. Голлівудський красень! Нескінченні балачки. Страх, що нас прослуховують, напевно прослуховують. У середині розмови обов'язково хтось подивиться з усмішкою на люстру або на розетку: «Ви чуєте, товаришу майоре?» Неначе ризик... неначе гра... Отримували навіть якесь задоволення від цього брехливого життя. Мізерне число людей чинили опір відкрито, більше було «кухонних дисидентів». Із дулею в кишені...»

«Зараз соромно бути бідним, неспортивним... Не встигаєш, якщо коротко. А я з покоління двірників і сторожів. Був такий спосіб внутрішньої еміграції. Ти живеш і не помічаєш того, що навколо, як пейзаж за вікном. Ми з дружиною закінчили філософський факультет Петербурзького (тоді Ленінградського) університету, вона влаштувалася двірником, а я – грубником в котельню. Працюєш одну

добу, дві – вдома. Інженер тоді отримував сто тридцять рублів, а я в котельні – дев'яносто, тобто, погоджуєшся втратити сорок рублів, а натомість отримуєш абсолютну свободу. Читали книжки, багато читали. Розмовляли. Гадали, що виробляємо ідеї. Мріяли про революцію, але боялися – не діждемося. Замкнено загалом жили, нічого не знали про те, що діється у світі. Були «кімнатними рослинами». Усе собі навігадували, як згодом з'ясувалося, нафантазували – і Захід, і капіталізм, і російський народ. Жили міражами. Такої Росії, як у книжках і на наших кухнях, ніколи не було. Тільки у нас в голові.

Під час перебудови все скінчилося... Настав капіталізм... Дев'яносто рублів стали десятима доларами. На них не проживеш. Вийшли з кухонь на вулицю, й тут з'ясувалося, що ідей у нас немає, ми просто сиділи весь цей час і розмовляли. Звідкілясь з'явилися зовсім інші люди – молодики в малинових піджаках із золотими перстнями. І з новими правилами гри: гроші є – ти людина, грошей немає – ти ніхто. Кому цікаво, що ти Геґеля всього прочитав? «Гуманітарій» звучало як діагноз. Мовляв, усе, що вони вміють – це тримати книжку Мандельштама в руках. Відкрилося чимало незнаного. Інтелігенція потворно зубожіла. У нашому парку у вихідні кришнаїти встановлювали польову кухню й роздавали суп і щось там простеньке на друге. Ставала така черга охайних старих, що спазм у горлі. Дехто з них ховав обличчя. У нас на той час було вже двоє малих дітей. Ми справді голодували. Почали з дружиною торгувати. Брали на заводі чотири – шість ящиків морозива та їхали на базар, туди, де багато людей. Холодильників жодних, через кілька годин морозиво вже текло. Тоді роздавали його голодним дітям. Скільки втіхи! Торгувала дружина, а я то піднесу, то підвезу – все що завгодно був ладен робити, тільки не продавати. Довго відчував себе некомфортно.

Раніше часто згадував наше «кухонне життя»... Яке було кохання! Які жінки! Ці жінки зневажали багатих. Їх не можна було купити. А

зараз часу на почуття ні в кого немає – всі гроші заробляють.
Відкриття грошей – як вибух атомної бомби...»

Про те, як ми полюбили й розлюбили Горбі

«Горбачовський час... Величезні натовпи людей зі щасливими обличчями. Сво-бо-да! Усі цим дихали. Газети хапали, як гарячі пиріжки. Час великих надій – ось-ось потрапимо в рай. Демократія – невідомий для нас звір. Як навіжені, бігали на мітинги: зараз дізнаємося всю правду про Сталіна, про ГУЛАГ, прочитаємо заборонені «Діти Арбату» Рибаківа та інші гарні книжки – і зробимося демократами. Як же ми помилялися! З усіх радіоточок волала ця правда... Мерщій-мерщій! Читайте! Слухайте! Не всі виявилися до цього готовими... Більшість людей не були налаштовані антирадянськи, вони хотіли тільки одного – гарно жити. Щоб можна було купити джинси, відеомагнітофон і найбільшу мрію – автомобіль! Усім бажалося яскравого одягу, смачної їжі. Коли я принесла додому солженіцинський «Архіпелаг ГУЛАГ», моя мама вжахнулася: «Якщо ти негайно не підеш із цією книжкою, то я тебе вижену з дому». У бабусі розстріляли чоловіка перед війною, а вона говорила: «Васьки не шкода. Арештували правильно. За довгий язик». «Бабусю, чому ти нічого мені не розповідала?» – питала я. – «Нехай моє життя здохне разом зі мною, щоб ви не постраждали». Так жили наші батьки та їхні батьки. Усе було розрівняно асфальтовим котком. Перебудову зробив не народ, це зробила одна людина – Горбачов. Горбачов і купка інтелігентів...»

«Горбачов – секретний американський агент... Масон... Зрадив комунізм. Комуністів – на смітник, комсомольців – на звалище! Я ненавиджу Горбачова за те, що він украв у мене Батьківщину. Радянський паспорт, як найдорожчу річ, бережу. Так, ми стояли в черзі за синюшними курчатами та згнилою картоплею, але це була Батьківщина. Я її любив. Ви мешкали у «Верхній Вольті з ракетами» а я жив у великій країні. Росія завжди для Заходу – ворог, її бояться. Кістка в горлі. Нікому не потрібна сильна Росія – з комуністами чи без них. На нас дивляться як на склад – нафти, газу, лісу та

кольорових металів. Нафту міняємо на труси. А була цивілізація без шмаття та мотлоху. Радянська цивілізація! Комусь було треба, щоб її не стало. Операція ЦРУ. Нами вже керують американці. Горбачову добряче за це заплатили... Рано чи пізно його віддадуть під суд. Сподіваюсь, Юда доживе до народного гніву. Я б охоче прострілив би йому потилицю на Бутовському полігоні. *(Стукає кулаком об стіл.)* Настало щастя, авжеж? З'явилися ковбаса й банани. Порпаємося в лайні і їмо все чуже. Замість Батьківщини – великий супермаркет. Якщо це називається свобода, то мені така свобода не потрібна. Тьху! Народ нижче плінтуса опустили, ми раби. Раби! За комуністів кухарка, як казав Ленін, керувала державою: робітники, доярки, ткачихи – а тепер у парламенті сидять бандюки. Доларові мільйонери. Їм у тюрмі слід сидіти, а не в парламенті. Надурили нас із перебудовою!

Я народився в СРСР, і мені там подобалося. Мій батько був комуністом, навчав мене читати по газеті «Правда». Кожне свято ми з ним ходили на демонстрацію. Зі сльозами на очах... Я був піонером, носив червону краватку. Прийшов Горбачов, і я не встиг стати комсомольцем, про що шкодую. Я – совок, так? Мої батьки – совки, дід і баба – совки? Мій совковий дід загинув під Москвою в сорок першому... А моя совкова бабка була в партизанах... Панове ліберали відробляють свою пайку. Хочуть, щоб ми своє минуле вважали чорною дірою. Я їх усіх ненавиджу: горбачова, шеварнадзе, яковлєва, – напишіть із малої літери, так я їх ненавиджу. Я не хочу в Америку, я хочу в СРСР...»

«Це були чудові, наївні роки... Ми повірили Горбачову, зараз уже нікому так легко не повіримо. Чимало російських людей поверталися з еміграції на Батьківщину... Був такий підйом! Гадали, що зламаємо цей барак. Побудуємо щось нове. Я закінчила філологічний факультет МДУ і вступила до аспірантури. Мріяла займатися наукою. Кумиром тих років був Аверинцев, на його лекції сходилася вся освічена Москва. Зустрічалися й підтримували одне в одному ілюзію, що незабаром буде інша країна, і ми за це боремося.

Коли я дізналася, що моя однокурсниця їде в Ізраїль, дуже здивувалася: «Невже тобі не прикро від'їжджати? У нас усе тільки починається».

Чим більше говорили та писали: «Свобода! Свобода!», тим швидше з прилавків зникали не тільки сир і м'ясо, а й сіль, і цукор. Порожні крамниці. Страшно. Усе на талони, як за війни. Нас врятувала наша бабуса, вона цілими днями бігала містом і «отоварювала» ці талони. Увесь балкон був щільно заставлений пральним порошком, у спальні стояли мішки з цукром і крупою. Коли видали талони на шкарпетки, тато заплакав: «Це кінець СРСР». Він відчув... Тато працював у конструкторському бюро на військовому заводі, займався ракетами, і йому це шалено подобалося. Він мав дві вищі освіти. Замість ракет завод почав штампувати пральні машини та пилососи. Тата скоротили. Вони з мамою були завзяті «перебудовники»: писали плакати, розносили листівки – і ось фінал... Розгубилися. Не могли повірити, що свобода – вона ось така. Не могли із цим змиритися. На вулицях уже кричали: «Горбачову гріш ціна, бережіть же Єльцина!». Несли портрети Брежньєва в орденах, а портрети Горбачова – в талонах. Починалося царювання Єльцина: гайдарівські реформи й оце осоружне мені «купи-продай»... Щоб вижити, я їздила в Польщу з мішками лампочок і дитячих іграшок. Повний вагон: учителі, інженери, лікарі... Усі з мішками та торбами. Усю ніч сидимо й обговорюємо «Доктора Живаго» Пастернака... п'єси Шатрова... Як у Москві на кухні.

Згадую університетських друзів... Ми стали ким завгодно, але не філологами – топ-менеджерами рекламних агентств, банківськими службовцями, «човниками»... Я працюю в агентстві нерухомості в однієї пані, яка приїхала з провінції, колишній комсомольський працівник. У кого сьогодні фірми? Вілли на Кіпрі та в Маямі? У колишньої партноменклатури. Це до того, де слід шукати гроші партії... А наші лідери... шістдесятники... Вони крові на війні нанюхалися, але були наївні, як діти... Нам слід було днювати й ночувати на площах. Довершити справу до кінця – домогтися

Нюрнберга для *КПСС*. Ми занадто швидко розійшлися по домівках. Фарцовщики та міняйла взяли владу. І всупереч Марксові, після соціалізму будуємо капіталізм. (*Мовчить.*) Але я щаслива, що жила в цей час. Комунізм завалився! Усе, він уже не повернеться. Живемо в іншому світі й дивимося на світ іншими очима. Вільне дихання тих днів я ніколи не забуду...»

Про те, як прийшло кохання, а під вікнами танки

«Я була закохана, ні про що інше не могла й думати. Жила винятково цим. І ось мама вранці будить: «Танки – під вікнами! Здається, переворот!». Я крізь сон: «Мамо, це навчання». Дуля з маком! Під вікнами стояли справжні танки, я ніколи не бачила танків настільки близько. По телевізору показували балет «Лебедине озеро»... Прибігла мамина подруга, вона дуже хвилювалася, що заборгувала партійні внески за кілька місяців. Говорила, що в них у школі стояв бюст Леніна, вона його винесла в підсобку, а тепер – що з ним робити? Усе одразу стало на свої місця: цього не можна й того не можна. Диктор зачитувала Заяву про введення надзвичайного стану... Мамина подруга при кожному слові здригалася: «Боже мій! Боже мій!» Батько плювався в телевізор...

Подзвонила Олегові... «Їдемо до Білого дому?» – «Їдемо!» Почепила значок із Горбачовим. Зробила бутербродів. У метро люди були мовчазні, всі сподівалися чогось лихого. Скрізь танки... танки... На броні сиділи не вбивці, а перелякані хлопці з винуватими обличчями. Бабусі годували їх вареними яйцями та млинцями. На душі стало легше, коли біля Білого дому я побачила десятки тисяч людей! Настрій у всіх чудовий. Відчуття, що ми все можемо. Скандували: «Єльцин, Єльцин! Єльцин!» Уже формувалися загони самооборони. Записували тільки молодих, а старшим відмовляли, й вони були незадоволені. Якийсь дідусь сердився: «У мене комуністи життя вкрали! Дайте хоча б померти гідно!» – «Шановний, відійдіть...» Зараз кажуть, що ми хотіли захистити капіталізм... Неправда! Я захищала соціалізм, але якийсь інший... не радянський... І я його захистила! Я так вважала. Ми всі так гадали... Через три дні танки вирушили з Москви, це вже були добрі танки. Перемога! І ми цілувалися, цілувалися...»

Сиджу на кухні в моїх московських знайомих. Тут зібралася чимала компанія: друзі, родичі з провінції. Згадали, що завтра чергова річниця серпневого путчу.

– Завтра – свято...

– А що тут святкувати? Трагедія. Народ програв.

– Під музику Чайковського совдепію поховали...

– Перше, що я зробила, взяла гроші й побігла до крамниць.

Знала: хоч би чим воно закінчилося, а ціни зростуть.

– Зрадів: Горбі приберуть! Набрид уже цей базіка.

– Революція була декоративною. Спектакль для народу. Пам'ятаю цілковиту байдужість, хоч із ким не побалакаєш. Вичікували.

– А я подзвонив на роботу – і пішов робити революцію. Вигріб з буфету всі ножі, які були в домі. Розумів, що війна... потрібна зброя...

– Я був за комунізм! У нас в родині – всі комуністи. Замість колискових мама співала нам революційні пісні. Й зараз онукам співає. «Ти що, з глузду з'їхала?» – кажу. А вона: «Я інших пісень не знаю». І дід був більшовик... і бабця...

– Ви ще скажіть, що комунізм – гарна казочка. У мого тата батьки зникли в таборах Мордовії.

– Я пішов до Білого дому разом із батьками. Тато сказав:

«Ходімо. Бо ковбаси й гарних книжок не буде ніколи». Розбирали бруківку й будували барикади.

– Зараз народ протверезів, і ставлення до комуністів змінюється. Можна не приховувати... Я працював у райкомі комсомолу. Першого дня всі комсомольські квитки, чисті бланки та значки забрав додому і сховав у підвалі, потім картоплю нікуди було складати. Я не знав, навіщо вони мені потрібні, але уявив, як прийдуть опечатувати й усе це знищать, а це були дорогі для мене символи.

– Ми могли піти вбивати одне одного... Бог оборонив!

– Наша дочка лежала в пологовому. Я прийшла до неї, а вона:

«Мамо, революція буде? Громадянська війна почнеться?»

– Ну, а я закінчив військове училище. Служив у Москві. Дали б нам наказ когось заарештувати, то, без жодних сумнівів, ми б цей наказ

виконали. І багато хто виконав би його із завзяттям. Набрид хаос у країні. Усе раніше було чітко та зрозуміло, все за приписом. Був порядок. Військові люблять так жити. Взагалі люди полюбують так жити.

- Я боюся свободи, прийде п'яний мужик і спалить дачу.
- Та які, людоньки, ідеї? Життя коротке. Нумо, вип'ємо!

19 серпня 2001 року – десятирічний ювілей серпневого путчу. Я в Іркутську – столиці Сибіру. Беру кілька блиц-інтерв'ю на вулицях міста.

Запитання:

- Що було би, якщо б ГКЧП переміг?

Відповідь:

- Зберегли б велику країну...
- Подивіться на Китай, де комуністи при владі. Китай став другою економікою у світі...
- Горбачова та Єльцина судили б як зрадників Батьківщини.
- Залили би країну кров'ю... і залюднили би концтабори.
- Не зрадили б соціалізм. Не розділилися б на багатих і бідних.
- Не було б жодної війни в Чечні.
- Ніхто не смів би говорити, що Гітлера перемогли американці.
- Я сам стояв біля Білого дому. І в мене відчуття, що мене ошукали.
- Що було б, коли б путч переміг? А він і переміг! Пам'ятник Дзержинському скинули, а Луб'янка залишилася. Будуємо капіталізм під керівництвом КГБ.
- Моє життя не змінилося б...

Про те, як речі дорівнялися до ідей і слів

«Світ розсипався на десятки різноколірних друзок. Як нам хотілося, щоб сірі радянські будні чимшвидше перетворилися на солодкі картинки з американського кіно! Про те, як ми стояли біля

Білого дому, вже мало хто згадував... Ті три дні вразили світ, але не вразили нас... Дві тисячі людей мітингують, а решта їде повз і дивиться на них, як на ідіотів. Багато пили, у нас завжди багато п'ють, але тоді особливо багато пили. Суспільство завмерло: куди рушимо? Чи буде це капіталізм, чи буде це гарний соціалізм? Капіталісти гладкі, страшні – це нам втовкмачили з дитинства... *(Сміється.)*

Країна вкрилася банками і торговельними ятками. З'явилися зовсім інші речі. Не якісь неоковирні чоботи та старечі сукні, а речі, про які ми завжди мріяли: джинси, дублянки... жіноча білизна й гарний посуд... Усе барвисте, гарне. Наші радянські речі були сірі, аскетичні, вони були схожі на військові. Бібліотеки й театри спорожніли. Їх замінили базари та комерційні крамниці. Усі захотіли бути щасливими, отримати щастя негайно. Як діти, відкривали для себе новий світ... Перестали умлівати в супермаркеті... Знайомий хлопець зайнявся бізнесом. Розповідав мені: вперше привіз тисячу банок розчинної кави – розхапали за кілька днів, купив сто пирососів – теж миттєво розмели. Куртки, светри, будь-яка дрібниця – тільки дай! Усі перевдягалися, перевзувалися. Змінювали техніку та меблі. Ремонтували дачі... Закортіло робити гарні парканчики й дахи... Почнемо іноді з друзями згадувати, так зі сміху вмираємо... Дикуні! Геть злиденні були люди. Усього слід було вчитися... За радянських часів дозволялося мати багато книжок, але не дорогу машину чи будинок. І ми вчилися гарно вдягатися, смачно готувати, вранці пити сік і йогурт... Я до цього зневажала гроші, тому що не знала, що це таке. У нашій родині не можна було говорити про гроші. Соромно. Ми вирости в країні, де гроші, можна сказати, були відсутні. Я, як усі, отримувала свої сто двадцять рублів – і мені вистачало. Гроші прийшли з перебудовою. Із Гайдаром. Справжні гроші. Замість «Наше майбутнє – комунізм» скрізь висіли розтяжки «Купуйте! Купуйте!» Хочеш – мандруй. Можеш побачити Париж... або Іспанію... Фієста... бій биків... Я про це читала в Хемінгвея, читала й розуміла, що ніколи цього не побачу. Книжки були замість життя... Так закінчилися наші нічні чування на кухнях і почалися

заробітки, приробітки. Гроші стали синонімом свободи. Це хвилювало всіх. Найсильніші й найагресивніші зайнялись бізнесом. Про Леніна та Сталіна забули. Так ми врятувалися від громадянської війни, а то знову були би «білі» та «червоні». «Наші» – «не наші». Замість крові – речі... Життя! Вибрали гарне життя. Ніхто не хотів гарно вмирати, всі хотіли гарно жити. Інша річ, що пряників на всіх не вистачило...»

«Радянський час... Слово мало священний, магічний статус. І за інерцією на інтелігентських кухнях ще говорили про Пастернака, варили суп, не випускаючи з рук Астаф'єва та Бикова, але життя весь час доводило, що це вже неважливо. Слова нічого не значать. У дев'яносто першому... Ми поклали нашу маму до лікарні з важкою пневмонією, і вона повернулася звідти героїнею, вона там безперервно говорила. Розповідала про Сталіна, про вбивство Кірова, про Бухаріна... Її були ладні слухати день і ніч. Люди тоді хотіли, щоб їм відкрили очі. А нещодавно вона знову потрапила до лікарні, й скільки там була, стільки мовчала. Років п'ять усього й минуло, а реальність уже розподілила ролі інакше. Героїнею цього разу була дружина значного бізнесмена... Усім заціпило від її розповідей... Який у неї будинок – триста квадратних метрів! Скільки прислуги: кухарка, нянька, водій, садівник... Відпочивати з чоловіком їздять у Європу... Музеї – зрозуміло, а бутіки... Бутіки! Один перстень стільки карат, а інший... А підвіски... золоті кліпси... Повний аншлаг! Про ГУЛАГ або про щось таке ані слова. Ну, було й було. Що тепер сперечатися зі стариганами?

Я заходила за звичкою в букіністичний – там спокійно стояли всі двісті томів «Всесвітньої бібліотеки» й «Бібліотека пригод», та сама – оранжева, якою я марила. Дивилася на корінці й довго вдихала цей запах. Лежали гори книжок! Інтелігенти розпродавали свої бібліотеки. Публіка, звісно, зубожіла, але не через це книжки виносили з дому, не лише через гроші – книжки розчарували. Цілковите розчарування. Було вже непристойно запитувати: «А що ти зараз читаєш?» У житті занадто багато змінилося, а в книжках цього

немає. Російські романи не вчать, як домогтися успіху в житті. Як стати багатим... Обломов лежить на дивані, а герої Чехова весь час п'ють чай і скаржаться на життя... *(Мовчить.)* Не дай Бог жити за доби змін – кажуть китайці. Мало хто з нас зберігся таким, яким був. Кудись зникли порядні люди. Скрізь лікті та зуби...»

«Якщо про дев'яності... Я б не сказав, що це був гарний час, він був огидний. Відбувся переворот в умах на сто вісімдесят градусів... Хтось не витримав і з'їхав з глузду, лікарні для душевнохворих були переповнені. Я навідував там свого друга: хтось волає: «Я – Сталін! Я – Сталін!», а хтось: «Я – Березовський! Я – Березовський». Таких ціле відділення – сталіних і березовських. На вулицях постійно стріляли. Повбивали величезну кількість людей. Щодня відбувалися розборки. Ухопити. Встигнути. Доки інші не встигли. Когось розорили, когось посадили. Із трону – в підвал. А з іншого боку, кайф – усе відбувається на твоїх очах...

У банках стояли черги людей, які бажали почати свою справу: відкрити хлібну крамницю, продавати електроніку... Я теж був у цій черзі. І мене здивувало, як нас багато. Якась тітка у плетеному береті, хлопчина в спортивній куртці, здоровило, який скидався на зека... Більш як сімдесят років учили: не в грошах щастя, все найкраще в житті людина отримує безкоштовно. Кохання, наприклад. Але варто було з трибуни промовити: торгуйте, багатійте – все забули. Усі радянські книжки забули. Ці люди зовсім не були схожі на тих, із ким я сидів до ранку та бринькав на гітарі. Три акорди я абияк вивчив. Єдине, що їх об'єднувало з «кухонними» людьми, це те, що їм теж набридли червоні прапори й увесь цей непотріб: комсомольські збори, політзаняття... Соціалізм вважав людину дурненькою.

Я дуже добре знаю, що таке мрія. Усе дитинство я просив купити мені велосипед, і мені його не купили. Бідно жили. У школі я фарцював джинсами, в інституті – радянською військовою формою плюс символікою різною. Іноземці купували. Звичайна фарца. За радянських часів за це саджали на термін від трьох до п'яти років.

Батько бігав за мною з ременем і кричав: «Спекулянт! Я під Москвою кров проливав, а виростив оце гівенце!» Учора злочини, сьогодні – бізнес. В одному місці купив цвяхи, в іншому набійки – упакував у поліетиленовий мішок і продав як новий товар. Приніс додому гроші. Накупив усього, повен холодильник. Батьки очікували, що за мною придуть і заарештують. *(Резоче.)* Торгував побутовою технікою. Сковарками, пароварками... Приганяв із Німеччини машину з причепом цього добра. Усе йшло валом... У мене в кабінеті стояла коробка з-під комп'ютера, повна грошей, я тільки так розумів, що це гроші. Береш, береш із цієї коробки, а там ніяк не закінчується. Уже начебто все купив: тачку, квартиру... годинник «Роллекс»... Пам'ятаю це сп'яніння... Ти можеш виконати всі свої бажання, таємні фантазії. Я багато дізнався про себе: по-перше, що в мене немає смаку, а по-друге, що я закомплексований. Не вмію з грошима поводитися. Я не знав, що великі гроші мають працювати, вони не можуть лежати. Гроші – це ж випробування для людини, як влада, як кохання... Мріяв... І я поїхав до Монако. У казино Монте-Карло програв величезні гроші, дуже багато. Мене несло... Я був рабом своєї коробки. Є там гроші чи ні? Скільки їх? Їх має бути більше й більше. Мене вже не цікавило те, що цікавило раніше. Політика... мітинги... Помер Сахаров. Я пішов із ним попрощатися. Сотні тисяч людей... Усі плакали, і я плакав. А тут нещодавно читаю про нього в газеті: «Помер великий юродивий Росії». І я подумав, що він вчасно помер. Повернувся з Америки Солженіцин, усі кинулись до нього. Але він не розумів нас, а ми його. Іноземець. Він приїхав у Росію, а за вікном Чикаго...

Ким би я був, якби не перебудова? ІТРом із жалюгідною платнею... *(Сміється.)* А нині у мене своя очна клініка. Кількасот людей залежать від мене зі своїми сім'ями, дідусями, бабусями. Ви длубаєтеся в собі, рефлектуйте, а в мене цієї проблеми немає. Я працюю день і ніч. Закупив найновіше обладнання, відіслав хірургів до Франції на стажування. Але я не альтруїст, я добре заробляю. Усього досяг сам... У мене було тільки триста доларів у кишені...

Починав бізнес із партнерами, від яких ви б зімліли, якби вони зараз увійшли до кімнати. Горили! Лютий погляд! Тепер їх уже немає, вони зникли, як динозаври. Ходив у бронежилеті, в мене стріляли. Якщо хтось їсть ковбасу гіршу, ніж я, мене це не цікавить. Ви ж усі хотіли, щоб був капіталізм. Мріяли! Не волайте, що вас ошукали...»

Про те, що ми вирости серед катів і жертв

«Ідемо ввечері з кіно. У калюжі крові лежить чоловік. На спині в плащі дірка від кулі. Біля нього стоїть міліціонер. Так я вперше побачив забиту людину. Невдовзі звук до цього. Дім наш великий, двадцять під'їздів. Щоранку у дворі знаходили тіло, й ми вже не здригалися. Починався справжній капіталізм. Із кров'ю. Я очікував, що буду приголомшений, але цього не було. Після Сталіна в нас інше ставлення до крові... Пам'ятаємо, як свої вбивали своїх... І про масові вбивства людей, які не знали, за що їх убивають... Це залишилося, це присутнє в нашому житті. Ми вирости серед катів і жертв... Для нас нормально – жити разом. Немає кордону між мирним і воєнним станом. Завжди війна. Увімкнеш телевізор – усі балакають «по фене»: і політики, і бізнесмени, і президент: відкати, хабарі, розпили... Людське життя – плюнуть і розтерти. Як у зоні...»

«Чому ми не засудили Сталіна? Я вам відповім... Щоб засудити Сталіна, слід засудити своїх рідних, знайомих. Найближчих людей. Розповім про свою родину... Тата посадили в тридцять сьомому, слава Богу, він повернувся, але відсидів десять років. Повернувся й дуже хотів жити... Сам дивувався, що йому після всього, що він бачив, хочеться жити... Так було не з усіма, зовсім не з усіма... Моє покоління вирости з батьками, які повернулись або з таборів, або з війни. Єдине, про що вони могли нам розповісти, так це про насильство. Про смерть. Вони рідко сміялися, багато мовчали. І пили... пили... І врешті спивалися. Другий варіант... Ті, кого не посадили, боялися, що посадять. Усе це не місяць або два, а роками тривало – роками! А якщо не посадили, то питання: чому всіх посадили, а мене ні? Що я роблю не так? Могли заарештувати, а могли скерувати на роботу в НКВД... Партія просить, партія наказує. Вибір неприємний, але багато хто мусив його зробити... А тепер про катів... Звичайних, нестрашних... Доніс на тата наш сусід... дядько

Юра... Через дурницю, як казала мама. Мені було сім років. Дядя Юра брав на риболовлю своїх дітей і мене, катав на коні. Ремонтував наш паркан. Розумієте, зовсім інший портрет ката виходить – звичайна людина, навіть добра... Нормальна... Заарештували батька й через кілька місяців забрали батькового брата. За Єльцина мені дали його справу, там лежало кілька доносів, один написала тітонька Оля... Племінниця... Вродлива жінка, весела... Гарно співала... Вона вже була стара, я спитав: «Тітко Олю, розкажи про тридцять сьомий рік...» – «Це був найщасливіший рік у моєму житті. Я була закохана», – відповіла вона мені... Батьків брат не повернувся додому. Зник. У тюрмі чи в таборі – невідомо. Мені було важко, але я все ж запитав про те, що мене мучило: «Тітко Олю, навіщо ти це зробила?» – «Де ти бачив чесну людину за сталінських часів?» (Мовчить.) А ще був дядько Павел, який служив у Сибіру, у військах НКВД... Розумієте, немає хімічно чистого зла... Це не тільки Сталін і Берія... Це і дядько Юра, і вродлива тітонька Оля...»

Перше травня. Цього дня комуністи проходять вулицями Москви багатотисячним маршем. Столиця знову «червоніє»: червоні прапори, червоні кульки, червоні футболки із серпом і молотом. Несуть портрети Леніна та Сталіна. Портретів Сталіна більше. Плакати: «В гробу ми видели ваш капитализм!», «Красное знамя – на Кремль!» Звичайна Москва стоїть на тротуарі, «червона» котиться лавиною по проїжджій частині. Між ними весь час відбуваються пересварки, місцями доходить до бійки. Поліція безсила розділити ці дві Москви. А я не встигаю записати все, що чую...

- Поховайте Леніна, причому без почестей.
- Американські лакеї! За скільки продали країну?
- Дурні ви, братове...
- Єльцин і його банда вкрали в нас усе. Пийте! Багатійте! Колись це закінчиться...
- Боятися народу відверто сказати, що будуємо капіталізм?

Зброю ладні схопити всі, навіть моя мама-домохазяйка.

– Багнетом багато чого можна зробити, але сидіти на ньому незручно.

– А я би буржуїнів клятих танками давив!

– Комунізм придумав єврей Маркс...

– Урятувати нас може лише одна людина – товариш Сталін.

Його б нам на два дні... Розстріляв би їх усіх і нехай іде, лягає.

– І слава Тобі, Господи! Я всім святим поклонюсь.

– Сталінські с...и! У вас кров на руках ще не остигла. Царську родину навіщо вбили? Не пожаліли навіть дітей.

– Велику Росію не зробиш без великого Сталіна.

– Зас...ли народові мізки...

– Я проста людина. Сталін простих людей не чіпав. У нашому роду ніхто не постраждав – усі робітники. Летіли голови начальників, а проста людина жила спокійно.

– Червона гебня! Швидко договоритесь до того, що жодних таборів не було, крім піонерських. Мій дід був двірником.

– А мій землеміром.

– Машиністом...

Біля Білоруського вокзалу почався мітинг. Натопи вибухав то оплесками, то криками: «Ура! Ура! Слава!» Зрештою вся площа вдарила пісню на мотив «Варшав'янки» – російської «Марсельєзи», з новим текстом: «Сбросим с себя либеральные цепи, / Сбросим кровавый преступный режим». Після цього, згорнувши прапори, хто швидко пішов у напрямку метро, хтось став у чергу до яток із пиріжками та пивом. Почалися народні гуляння. Танцювали й веселилися. Стара жінка в червоній хустині кружляла і тупотіла навколо гармоніста: «Мы весело пляшем / У елки большой. / На Родине нашей / Нам так хорошо! / Мы весело пляшем, / Мы звонко поем, / И песенку нашу / Мы Сталину шлем...» Уже біля метро мене наздогнали п'яні «частушки»: «От...ися все плохое, при...сь хорошее».

Про те, що нам слід обирати: велику історію чи банальне життя?

Біля пивної ятки завжди гамірно. Народ різний. Тут зустрінеш професора, робітника, студента, бомжа... П'ють і філософують. Про те саме – про долю Росії. Про комунізм.

– Я – людина питуща. Чому я п'ю? Мені моє життя не подобається. Я хочу здійснити немислимий кульбіт за допомогою алкоголю та якимось чином перенестися в інше місце. І там всі буде гарно й добре.

– Для мене питання стоїть конкретніше: де я хочу жити – у великій країні чи в нормальній?

– Я любив імперію... Для мене життя після імперії нудне. Нецікаве.

– Велика ідея потребує крові. Сьогодні ніхто не хоче помирати десь там. На якійсь війні. Як у тій пісні: «Всюду деньги, деньги, деньги. / Всюду деньги, господа...» А якщо ви наполягаєте, що ми маємо мету, то яка вона? Кожному – «мерседес» і путівка до Маямі?

– Російській людині потрібно у щось вірити... Вірити у світле, піднесене. У нашій підсвідомості сидять імперія й комунізм. Нам ближче героїчне.

– Соціалізм змушував людину жити в історії... Бути присутньою при чомусь великому...

– Б...!! Ми такі духовні, ми такі особливі.

– Не було в нас демократії. Які ми з вами демократи?

– Остання велика подія в нашому житті – перебудова.

– Росія може бути тільки великою або не бути зовсім. Нам потрібна сильна армія.

– Ну на біса мені велика країна? Хочу жити в маленькій, такій, як Данія. Без ядерної зброї, без нафти та газу. Щоб ніхто мене не бив револьвером по голові. Може, тоді ми теж навчимося тротуари шампунем мити...

- Комунізм – непідсильне для людини завдання... У нас завжди так: чи то конституції хочеться, чи то севрюжини з хріном...
- Як я заздрю людям, у яких була ідея! А ми зараз живемо без ідеї. Хочу великої Росії! Я її не пам'ятаю, але знаю, що вона була.
- Була велика країна з чергою за туалетним папером... Я добре пам'ятаю, як смерділи радянські їдальні й радянські магазини.
- Росія врятує світ! І сама так врятується!
- Мій батько до дев'яноста років дожив. Казав, що у його житті нічого гарного не було, тільки війна. Це все, що ми вміємо.
- Бог – це нескінченне, яке є в нас... Нас створено за образом і подобою...

Про все...

«У мені радянського було дев'яносто відсотків... Я не розуміла, що відбувається. Пам'ятаю, як виступав по телебаченню Гайдар: учіться торгувати... ринок нас врятує... Купив на одній вулиці пляшку мінеральної води й продав її на іншій – це бізнес. Люди слухали нерозуміючи. Я приходила додому. Зачиняла двері й плакала. У мами інсульт, настільки її все це налякало. Може, вони хотіли щось гарне зробити, але їм не вистачило співчуття до власного народу. Ніколи не забуду жебрущих старих, вони шеренгами стояли вздовж дороги. Запрані шапочки, залатані піджачки... Біжу на роботу і з роботи – боюся очі підвести... Працювала я на парфумерній фабриці. Замість грошей видавали нам парфуми... косметику...»

«У нас у класі вчилася бідна дівчинка, її батьки загинули в автомобільній катастрофі. Вона залишилася з бабусею. Увесь рік ходила в одній сукенці. Так от, її нікому не було шкода. Якось швидко стало соромно бути бідним...»

«Про дев'яності не шкодую... Це був буремний, світлий час. Я, що раніше не цікавилася політикою й не читала газет – пішла

балотуватися в депутати. Ким були прораби перебудови? Письменники, художники... Поети... На Першому з'їзді народних депутатів СРСР автографи можна було збирати. Мій чоловік – економіст, він божеволів від цього: «Запалювати словом людські серця – це поети вміють. Революцію ви зробите. А далі, далі – що? Як будуватимете демократію? Хто? Тепер зрозуміло, що у вас вийде». Сміявся з мене. Ми через це з ним розійшлися... Але він мав рацію...»

«Страшно стало, тому народ і пішов у храми. Коли я вірив у комунізм, мені не потрібна була церква. А дружина моя ходить зі мною через те, що в церкві священник каже їй: “Голубонько”».

«Мій батько був чесним комуністом. Я комуністів не звинувачую, я звинувачую комунізм. Досі не знаю, як мені ставитися до Горбачова... До цього Єльцина... Черги та порожні магазини забуваються швидше, ніж червоний прапор над Рейхстагом».

«Ми перемогли. А кого? Навіщо? По телебаченню на одному каналі йде фільм, де «червоні» б'ють «білих», а на іншому – хоробрі «білі» б'ють «червоних». Шизофренія!»

«Увесь час говоримо про страждання... Це наш шлях пізнання. Західні люди здаються нам наївними, тому що вони не страждають, як ми, в них є ліки від будь-якої вавочки. Зате ми сиділи в таборах, під час війни землю трупами завалили, голими руками гребли ядерне паливо в Чорнобилі. І зараз сидимо на уламках соціалізму. Як після війни. Ми такі терті, ми такі биті. У нас своя мова. Мова страждання.

Пробував поговорити про це зі своїми студентами... Сміялися мені в очі: «Ми не хочемо страждати. Для нас життя – це щось інше». Нічого ще не зрозуміли про наш недавній світ, а живемо в новому. Ціла цивілізація – на звалищі...»

Десять історій у червоному інтер'єрі

Про красу диктатури й таємницю метелика в цементі

Єлена Юрієвна С. – третій секретар райкому партії, 49 років

Чекали на мене вдвох – сама Єлена Юрієвна, з якою ми домовлялися про зустріч, і її московська подруга Анна Іллінічна М., яка приїхала в гості. Вона одразу ж включилася в розмову: «Давно хочу, щоб хтось пояснив мені, що з нами відбувається». Нічого в їхніх розповідях не збігалось, крім знакових імен: Горбачов, Єльцин... Але в кожній був свій Горбачов і свій Єльцин. І свої 90-ті.

Єлена Юрієвна:

– Хіба вже треба розповідати про соціалізм? Кому? Ще всі – свідки. Слово честі, я здивована, що ви до мене прийшли. Я – комуністка... номенклатура... Нам же зараз не дають слова... закривають рота. Ленін – бандит, Сталін... Ми всі злочинці, хоча на моїх руках немає ні краплини крові. Але на нас тавро, на всіх...

Може, через п'ятдесят або сто років про те наше життя, яке називалося соціалізмом, писатимуть об'єктивно. Без сліз і проклять. Почнуть розкопувати, як стародавню Трою. Нещодавно взагалі сказати щось добре про соціалізм було неможливо. На Заході після краху СРСР зрозуміли, що марксистські ідеї не закінчилися, їх слід розвивати. Не молитися на них. Маркс не був там ідолом, як у нас. Святим! Спочатку ми його обожнювали, а потім проголосили анафему. Усе перекреслили. Наука теж принесла людству незчисленні лиха. Нумо тоді знищувати вчених! Проклянімо батьків атомної бомби, а ще краще – почнімо з тих, хто порох винайшов! Із них... Хіба я не маю рації? *(Я не встигаю відповісти на її запитання.)* Правильно... правильно, що з Москви вибралися. У Росію, так би мовити, приїхали. У Москві коли гуляєш, здається, що й ми Європа:

розкішні машини, ресторани... Золоті бані сяють! А ви послухайте, про що в нас люди говорять у провінції... Росія – це не Москва, Росія – це Самара, Тольятті, Челябінськ... Дупінськ який-небудь... Що на московських кухнях можна дізнатися про Росію? На тусовках? Бла-бла-бла... Москва – столиця якоїсь іншої держави, а не тієї, що за кільцевою дорогою. Туристичний рай. Москві не вірте...

До нас приїжджають й одразу: ну, це совок. Люди живуть дуже бідно навіть за російськими мірками. Лають багатих, зляться на всіх. Лають державу. Вважають, що їх обдурили, ніхто їм не казав, що буде капіталізм, вони думали, що соціалізм почнуть виправляти. Те життя, яке всі знали. Радянське. Доки вони на мітингах дерли горло: «Єльцин! Єльцин!» – їх обікрали. Без них поділили заводи та фабрики. І нафту, й газ – те, що, як то кажуть, від Бога. Але це тільки зараз зрозуміли. А в дев'яносто першому всі в революцію пішли. На барикади. Хотіли свободи, а що отримали? Єльцинську... бандитську революцію... Сина моєї подруги ледь не вбили за соціалістичні ідеї. Слово «комуніст» було образою. Свої хлопці у дворі ледь парубка не вбили. Знайомі. Сиділи в альтанці з гітарами й розмовляли: ось невдовзі, мовляв, підемо лавою на комуністів, вішати будемо їх на ліхтарях. Міша Слуцер – тато його в нас у райкомі працював – він хлопчик начитаний, процитував їм англійського письменника Честертона: «Людина без утопії набагато страшніша, ніж людина без носа...», і його за це – черевиками... чобітьми... «А, жидота! Хто революцію в сімнадцятому році робив?» Я пам'ятаю цей блиск в очах людей при початках перебудови, ніколи його не забуду. Комуністів ладні були лінчувати, висилати «по етапу»... У контейнерах для сміття валялися книжки Маяковського, Горького... Здавали на макулатуру твори Леніна. Я підбирала... Так! Отак!! Я ні від чого не відрікаюся! Нічого не соромлюся! Не змінювала масті й не перефарбовувалася із червоного кольору в сірий. Є такі люди: «червоні» прийдуть – вони радо зустрічають «червоних», «білі» прийдуть – вони радо зустрічають «білих». Відбувалися неймовірні кульбіти: вчора – комуніст, сьогодні – ультрадемократ. На моїх очах

«чесні» комуністи перетворювалися на християн і лібералів. А я люблю й ніколи не розлюблю слово «товариш». Гарне слово! Совок? Прикусіть язика! Радянська людина була дуже гарною людиною, вона могла поїхати за Урал, у пустелю – заради ідеї, а не за долари. Не за чужі зелені папірці. Дніпрогес, Сталінградська битва, вихід у відкритий космос – це все вона. Великий Совок! Мені досі приємно писати – СРСР. Це була моя країна, а зараз я живу не у своїй країні. У чужій країні я живу.

Радянською я народилася... Наша бабуса не вірила в Бога, але вірила в комунізм. А наш тато до самої смерті чекав, що соціалізм повернеться. Уже впав Берлінський мур, розвалився Радянський Союз, а він все одно чекав. Навіки розсварився зі своїм найкращим другом, коли той назвав прапор червоною ганчіркою. Наш червоний прапор! Кумачевий! Тато був на фінській війні, за що вони воювали, він так і не зрозумів, але треба було йти, і він пішов. Про цю війну мовчали, називали її не війною, а фінською кампанією. Але тато нам розповідав... Тихо. Удома. Рідко, але згадував. Коли вип'є... Пейзаж його війни – зимовий: ліс і метрової глибини сніг. Фіни воювали на лижах, у білих маскхалатах, з'являлися скрізь несподівано, мов янголи. «Мов янголи» – це татові слова... Могли за ніч вирізати заставу, цілу роту. Мертві... У татових спогадах мертві завжди лежали в калюжах крові, із сонної людини крові виходить дуже багато. Крові було стільки, що вона проїдала метровий сніг. Після війни тато не міг зарізати навіть курку. Кролика. Дуже засмучувався від вигляду будь-якої вбитої тварини й теплого запаху крові. Він боявся великих дерев із густою кроною, на таких деревах зазвичай ховалися фінські снайпери, їх називали «зозулями». *(Мовчить.)* Хочу додати... від себе... Після Перемоги наше містечко потопало у квітах, це буяння якесь було. Найголовніша квітка – жоржини, її клубні взимку треба було зберігати, щоб не замерзли. Боже борони! Їх закутували, вкладали, неначе малу дитину. Квіти росли біля будинків, за будинками, біля колодязів і вздовж парканів. Після страху особливо хочеться жити, радіти. А потім квіти зникли, зараз цього вже немає. А

я пам'ятаю... Згадала ось... *(Мовчить.)* Тато... Провоював наш тато лише півроку й потрапив у полон. Як він потрапив у полон? Вони наступали через замерзле озеро, а артилерія противника була по кризі. Мало хто допливав до берега, а ті, хто допливав, вони вже були без сил і без зброї. Напівголі. Фіни їм тоді протягували руки. Рятували. Хтось хапався за цю руку, а хтось... Було чимало таких, хто не приймав допомоги від ворога. Їх так учили. А тато схопився за чийось руку, його витягли. Я добре пам'ятаю татове здивування: «Вони дали мені шнапсу, щоб я зігрівся. Одягли в сухе. Сміялися й ляскали по плечу: “Живий, Іване!”» Тато раніше ніколи не бачив ворогів зблизька. Не розумів, чому вони радіють...

Сорокового року закінчилася фінська кампанія... Радянських військовополонених обміняли на фінів, які перебували в нас у полоні. Назустріч одні одним вони йшли колонами. Фінів, коли вони порівнялися зі своїми, почали обіймати, тиснути їм руки... Наших зустріли не так, їх зустріли як ворогів. «Братики! Рідненькі!» – кинулися вони до своїх. – «Стояти! Крок убік – стріляємо!» Колону оточили солдати з вівчарками й повели їх у спеціально приготовані бараки. Навколо бараків – колючий дріт. Почалися допити... «Як ти потрапив у полон?» – спитав слідчий тата. – «Мене фіни витягли з озера». – «Ти – зрадник! Ти рятував свою шкуру, а не Батьківщину». Тато теж вважав, що він винний. Їх так учили... Не було жодного суду. Вивели всіх на плац і зачитали перед шеренгою наказ: шість років таборів за зраду Батьківщині. Відправили до Воркути. Там вони будували залізницю у вічній мерзлоті. Боже мій! Сорок перший рік... Німці вже під Москвою... А їм не казали, що війна почалася – вони ж вороги, радітимуть. Уже вся Білорусь під німцями. Взято Смоленськ. Коли вони дізналися про це, одразу всі захотіли на фронт, писали листи начальнику табору... Сталіну... Їм відповідали: ви, мовляв, сволота, працюйте на перемогу в тилу, на фронті нам зрадники не потрібні. І вони... тато... я від тата це чула... вони всі плакали... *(Мовчить.)* Ось із ким би вам зустрітися... Але тата вже немає. Табір йому життя вкоротив. І перебудова. Він дуже страждав. Не розумів,

що трапилося. Із країною, з партією. Наш тато... У таборі за шість років він забув, що воно – яблуко і капуста... простирадло та подушка... Тричі на день їм давали баланду, буханець хліба – на двадцять п'ять осіб. А спали – під голову поліно, замість матраца – дошки на підлозі. Наш тато... Дивний він був, не такий тато, як в інших... Не міг вдарити коня або корову, штовхнути ногою собаку. Мені завжди було тата шкода. А інші чоловіки з нього сміялися: «Ну, який ти чоловік? Баба!» Мама плакала, що він... ну, що він не такий, як усі. Візьме в руки капустину й роздивляється... Помідор... Спершу взагалі мовчав, нічим із нами не ділився. Роки через десять заговорив. Не раніше... отак... Якийсь час у таборі він возив мертвих. За день збиралося десять-п'ятнадцять трупів. Живі поверталися в бараки пішки, а мертві – на санях. Із мертвих їм наказували знімати одяг, і мертві лежали на санях голі, як тушканчики. Це я говорю татовими словами... Плутано в мене виходить... Через почуття... хвилююся, так... Перші два роки в таборі ніхто з них не вірив, що виживе; про дім згадували ті, в кого був термін п'ять-шість років, а в кого десять-п'ятнадцять років про дім мовчали. Нікого вони не згадували: ані дружин, ані дітей, ані батьків. «Якщо почнеш згадувати, не виживеш», – татові слова. А ми на нього чекали... «Ось тато повернеться... і мене не впізнає...», «Наш таточко...» Хотілося ще раз вимовити це слово «тато». І він повернувся. Бабуся побачила біля хвіртки людину в солдатській шинелі: «Солдатику, кого ви шукаєте?» – «Мамо, ти мене не впізнала?» Бабуся де стояла, там і впала. Так тато повернувся... Весь був обморожений, ноги й руки він ніколи не міг зігріти. Мама? Мама говорила, що тато повернувся після табору добрим, а вона боялася... її лякали... що звідти повертаються злими. А наш тато хотів радіти життю. На всі випадки в нього була приказка: «Кріпися – найгірше ще попереду».

Забула... Забула, де це відбувалося... в якому місці? У пересильному таборі, чи що? На карачках у великому дворі повзали та їли траву. Дистрофіки, пелагрики. При татові не можна було ні на що поскаржитися, він знав: «Аби вижити, людині потрібно три речі –

хліб, цибуля та мило». Усього три речі... всього... Цих людей уже немає, наших батьків... Якщо хто залишився, то їх слід у музей, під скло, руками не торкатися. Скільки вони всього зазнали! Коли тата реабілітували, йому видали дві солдатські зарплати за всі страждання. Але в нас у домі дуже довго висів великий портрет Сталіна. Дуже довго... я це добре пам'ятаю... Жив тато без образи, він вважав, що це час був такий. Жорстокий час. Будували сильну країну. І побудували, і перемогли Гітлера! Татові слова...

Я зростала серйозною дівчинкою, справжньою піонеркою. Тепер усі вважають, що раніше в піонерську організацію заганяли. Нікуди не заганяли. Усі діти мріяли бути піонерами. Ходити гуртом. Із барабаном, з горном. Співати піонерські пісні: *«Край родной, навек любимый, / где найдешь еще такой!», «У власти орлиной орлят миллионы, и нами гордится страна...»* На нашій родині все ж була ця пляма, що тато сидів, мама боялася, що мене не приймуть у піонери або не одразу приймуть. А мені хотілося бути з усіма. Обов'язково, так... «Ти за кого: за місяць ясний, чи за сонце?» – влаштовували мені допит хлопці в класі. Тут треба не схибити! «За місяць ясний» – «Правильно! За радянський край прекрасний». А скажеш «За сонце» – «За проклятого японця». Засміють, задражнять. Клялися ми одне одному так: «чесне піонерське» або «чесне ленінське». Найбільша клятва – «чесне сталінське слово». Батьки знали, якщо я сказала «чесне сталінське», я не обдурюю. Боже мій! Згадую не Сталіна, а згадую наше життя... Я записалася в гурток і вчилася грати на акордеоні. Маму за ударну працю нагородили медаллю. Не лише гидота була... і казармене життя... У таборі тато часто бачив освічених людей. І вже ніде він таких цікавих людей не зустрічав. Деякі з них писали вірші, й вони частіше виживали. Як і священики, ті молилися. І тато хотів, щоб усі його діти отримали вищу освіту. Мрія його. Ми всі – нас четверо дітей – закінчили інститути. Але він навчив нас і ходити за плугом, і косити траву. Я вмю подати на віз сіно, скласти копицю. «Усе може стати в пригоді», – гадав тато. Він мав рацію.

Мені зараз хочеться згадувати... Я хочу зрозуміти те, що прожито. Не тільки своє життя, а наше... радянське... Я не у захваті від власного народу. І від комуністів теж, і від наших комуністичних лідерів. Сьогодні особливо. Усі здрібніли, обуржуазилися, всі хочуть гарно, солодко хочуть жити. Споживати і споживати. Ухопити! Комуністи теж уже не ті. У нас є комуністи з річним прибутком у сотні тисяч доларів. Мільйонери! Квартира в Лондоні... палац на Кіпрі... Що це за комуністи? У чому ж їхня віра? Запитаєш – подивляться, як на несповна розуму. «Не розповідайте нам радянські казки. Оцього не треба». Зруйнували таку країну! Розпродали за безцінь. Нашу Батьківщину... щоб хтось міг лаяти Маркса та їздити по європах. Час такий же страшний, як і за Сталіна... Я відповідаю за свої слова! Напишете це? Не вірю... *(І я бачу – не вірить.)* Уже немає ні райкомів, ні обкомів. Попрощалися з радянською владою. А що отримали? Ринг, джунглі... Владу злодіїв... Хапали – хто швидше, пиріг великий. Боже мій! Чубайс... «прораб перебудови»... Тепер він хвалиться, лекції в усьому світі читає. Мовляв, в інших країнах капіталізм складався століттями, а в нас за три роки. Діяли хірургічним методом... А якщо хтось накрив, то і слава Богу, може, їхні онуки будуть порядними людьми. Бррр!! І це демократи... *(Мовчить.)* Американський костюмчик приміряли, слухали дядю Сема. А американський костюмчик не налазить. Криво сидить. Отак!! Не за свободою побігли, а за джинсами... за супермаркетами... Купилися на яскраві упаковки... Тепер і в нас у магазинах повно всього. Достаток. Але гори ковбаси ніяк не пов'язані зі щастям. Зі славою. Був великий народ! Зробили з нього крамарів і мародерів... лабазників і менеджерів...

Прийшов Горбачов... Заговорили про повернення ленінських принципів. Загальне піднесення. Збудження. Народ давно очікував змін. Свого часу повірили Андропову... Ну, *кагебіст*, так... Як вам пояснити? КПСС уже не боялися. Біля пивної ятки мужики могли партію материти, а КГБ – ніколи... Ви що! У пам'яті сиділо... Знали, що залізною рукою, розпеченим залізом, «ежовою рукавицею»... Ці

хлопці наведуть лад. Не хочеться повторювати банальні речі, але Чінгісхан гени нам зіпсував... і кріпацтво... Звикли, що бити всіх потрібно, без биття нічого не вийде. Андропов із цього й почав – із закручування гайок. Усі розсобачилися: в робочий час ходили в кіно, в баню, бігали магазинами. Чаї ганяли. Міліція почала рейди проводити, облави. Перевіряли документи і хапали прогульників просто на вулицях, у кафешках, магазинах і повідомляли на роботу. Штрафували, звільняли. Але Андропов важко хворів. Швидко помер. Ми їх ховали, ховали. Брежнєв, Андропов, Черненко... Найпопулярніший анекдот до Горбачова: «Передаємо повідомлення ТАРС. Ви будете дуже сміятися, але помер черговий Генеральний секретар ЦК КПСС...» Ха-ха-ха... Народ на своїх кухнях сміявся, а ми на своїх. На п'ятачку свободи. Кухонні балачки... *(Сміється.)* Чудово пам'ятаю, як під час розмов вмикали голосно телевізор або радіо. Ціла наука. Учили одне одного, як прихитритися, щоб гебістам, які прослуховували телефонні розмови, нічого не було чути: прокручуєш диск – старі телефони були з дірочками для цифр – вставляєш в одну з них олівець і фіксуєш... можна пальцем тримати, але ж палець втомлюється... Напевно, вас теж учили? Пам'ятаєте? Треба щось «секретне» сказати, відходили на два-три метри від телефону, від слухавки. «Стукачі», прослуховування – це було скрізь, у всьому суспільстві згори і донизу, і ми в райкомі гадали: хто в нас стукач? Як потім з'ясувалося, підозрювала я невинну людину, а донощик був не один, їх було кілька. Ось на цих я ніколи б не подумала... Одна з них – наша прибиральниця. Привітна, добра жінка. Нещасна. Чоловік – п'яниця. Боже мій! Сам Горбачов... Генеральний секретар ЦК КПСС... Читала в одному його інтерв'ю, як під час конфіденційних бесід у себе в кабінеті він робив те саме – вмикав телевізор на всю гучність або радіо. Взагалі, абетка. Запрошував для серйозних розмов на свою дачу за місто. І вони там... Там вони виходили в ліс, гуляли й розмовляли. Пташки не донесуть... Усі чогось боялися, боялися й ті, кого боялися. Я боялася.

Останні радянські роки... Що я пам'ятаю? Відчуття сорому не залишало. За обвішаного орденами і Зірками Брежнєва й за те, що Кремль у народі прозивали комфортабельним будинком для людей похилого віку. За порожні крамниці. Плани виконуємо й перевиконуємо, а в магазинах нічого немає. Де наше молоко? М'ясо? Я й дотепер не розумію, куди це все зникало. Молоко закінчувалося через годину після того, як відчинялися крамниці. З обіду продавці стояли біля чисто вимитих лотків. На полицях – трилітрові банки березового соку й пачки солі, чомусь завжди мокрі. Кілька в банках. Усе! Викинуть у продаж ковбасу – її моментально розметуть. Сосиски та пельмені – делікатес. У райкомі весь час щось ділили: цьому заводу – десять холодильників і п'ять шуб, а цьому колгоспу – два югославських меблевих гарнітури й десять польських жіночих сумочок. Кастрюлі та жіночу білизну ділили... колготки... Це суспільство могло триматися тільки на страху. На «чрезвычайці» – чимбільше стріляти й чимбільше саджати. Але соціалізм із Соловками і Біломорканалом закінчився. Потрібен був якийсь інший соціалізм.

Перебудова... Був момент, коли люди знову потягнулися до нас. Вступали в партію. Великі в усіх очікування. Усі тоді були наївні – ліві і праві, комуністи й антирадянці. Усі – романтики. Сьогодні за це соромно, за ту свою наївність. Моляться на Солженіцина. Великий старець із Вермонта! Не лише Солженіцин, багато хто вже розумів що так, як ми живемо, жити не можна. Забрехалися. І комуністи – вірите ви мені чи ні? – теж це розуміли. Серед комуністів було чимало розумних і чесних людей. Щирих. Я особисто знала таких людей, найчастіше вони зустрічалися в провінції. Як мій батько... Батька не прийняли в партію, він постраждав від партії, але він їй вірив. Вірив партії та країні. Кожен ранок у нього починався з того, що він розгортав газету «Правда» і прочитував її від і до. Комуністів без партквитків було більше, ніж із партквитками, вони душею були комуністи. *(Мовчить.)* На всіх демонстраціях несли гасло «Народ и партия – едины!» Ці слова – не вигадка, це була правда. Я нікого не

агітую, я розповідаю, як воно було. Уже все забули... Багато хто вступав у партію по совісті, а не тільки через кар'єру або з прагматичних міркувань: якщо я безпартійний і вкраду – мене посадять, якщо я вступлю в партію й украду – мене виженуть із партії, але не посадять. Я обурююся, коли про марксизм говорять презирливо, насмішкувато. Мерщій його – у сміттєвий бачок! На звалище! Це велике вчення, воно переживе всі гоніння. І нашу радянську невдачу – теж. Тому що... є безліч причин... Соціалізм – це не тільки табори, стукачі й залізна завіса, це і справедливий, ясний світ: із усіма ділитися, слабких жаліти, співчувати, а не підгрибати все під себе. Мені кажуть: не можна було придбати машину, але ні в кого не було машини. Ніхто не носив костюми від Версаче й не купував будинок у Маямі. Боже мій! Очільники СРСР жили на рівні бізнесменів середньої руки, до олігархів їм не дотягти. Куди ж пак! Не будували вони собі яхт із душем з шампанського. Подумати тільки! По телевізору передають рекламу: купуйте мідні ванни – вартістю з двокімнатну квартиру. Для кого вони, скажіть? Позолочені дверні ручки... Це – свобода? Маленька, пересічна людина – ніхто, вона – нуль. На дні життя. А тоді вона могла написати в газету, піти і поскаржитися в райком: на начальника або на погане обслуговування... на зрадливого чоловіка... Були дурниці, не заперечую, але хто сьогодні цю пересічну людину взагалі слухає? Кому вона потрібна? Пам'ятаєте радянські назви – вулиця Металургів, Ентузіастів... Заводська, Пролетарська... Маленька людина... Вона була головною... Декларація, ширма, як ви кажете, а зараз і ховатися нікому не треба. Немає грошей – іди геть! Під лавку! Вулиці перейменовують: Міщанська, Купецька, Дворянська... Навіть ковбасу я бачила «Князівську», а вино «Генеральське». Культ грошей та успіху. Виживає сильніший, із залізними біцепсами. Але не всі здатні йти по головах, виривати шматок в іншого. У когось природа така, що вони не можуть, а іншим гидко.

Із нею... (*Киває в бік подруги.*) Сперечаємося, звісно... Вона мені доводить, що для істинного соціалізму потрібні ідеальні люди, а їх

немає. Ідея ця – маячня... казка... Наша людина вже нізащо не змінить свою уживану іномарку і паспорт із шенгенською візою на радянський соціалізм. А я вірю в інше: людство йде в бік соціалізму. До справедливості. Іншого шляху немає. Подивіться на Німеччину... Францію... Є шведський варіант. А які цінності в російського капіталізму? Зневага до «людців»... До тих, у кого немає мільйона, немає «мерседеса». Замість червоного прапора – Христос воскрес! І культ споживання... Людина засинає з думкою не про щось таке високе, а про те, що вона сьогодні чогось не придбала. Ви думаєте, що країна розвалилася тому, що дізналися правду про ГУЛАГ? Так думають ті, хто книжки пише. А людина... нормальна людина історією не живе, вона живе простіше: закохалася, одружилася, діти народилися. Дім збудувала. Країна пропала через дефіцит жіночих чобіт і туалетного паперу, через те, що апельсинів не було. Оцих джінсів проклятих! Тепер наші магазини схожі на музеї. На театри. І мене хочуть переконати, що ганчір'я від Версачі й Армані – це все, що необхідно людині. Що їй цього досить. Життя – це фінансові піраміди та векселі. Свобода – це гроші, а гроші – свобода. А наше життя копійки не варте. Ну, це... ну, це... розумієте... У мене навіть слів немає, як назвати... Мені шкода моїх маленьких онучок. Шкода. Їм це по телевізору щодня вбивають у голову. Я не згодна. Я була й залишаюся комуністкою.

Перериваємося ненадовго. Незмінний чай, цього разу з вишневим варенням, звареним за власним рецептом господині.

Вісімдесят дев'ятий рік... Я на той час уже була третім секретарем райкому партії. На партроботу мене взяли зі школи, я викладала російську мову та літературу. Моїх улюблених письменників – Толстого, Чехова... Коли запропонували – злякалася. Така відповідальність! Але жодної хвилини не вагалася, був щирий порив – служити партії. Того літа я приїхала додому у відпустку. Зазвичай я прикрас не ношу, а тут купила собі якесь намисто дешевеньке, мама мене побачила: «Ти – як цариця». Була від мене у захваті... ну, не від намиста ж! Тато сказав: «Ніхто з нас тебе ні про що просити не

прийде. Ти маєш бути чистою перед людьми». Батьки пишалися! Були щасливі! А я... я... що відчувала я? Чи вірила я партії? Чесно відповім – вірила. І досі вірю. Із партійним квитком не розлучуся, хай би що трапилося. Чи вірила я в комунізм? Чесно скажу, брехати не буду: я вірила в можливість справедливого влаштування життя. І зараз... я вже казала... вірю. Мені набридло слухати розповіді про те, як нам погано жилося за соціалізму. Я пишаюся радянським часом! Розкішного життя не було, але нормальне життя було. Були кохання та дружба... Сукні та черевички... Жадібно слухали письменників та артистів, а тепер уже ні. Місце поетів на стадіонах зайняли ворожбити й екстрасенси. Ворожбитам вірять, як в Африці. Наше... радянське життя... це була спроба альтернативної цивілізації, якщо хочете. Якщо з пафосом... Влада народу! Ну, не можу заспокоїтися! Де ви сьогодні побачите доярок, токарів або машиністів метро? Немає їх – ні на сторінках газет, ні на екранах телевізорів, ні в Кремлі, коли вручають ордени та медалі. Нідє їх немає. Всюди нові герої: банкіри та бізнесмени, моделі й інтердівчата... менеджери... Молоді ще можуть пристосуватися, а старі помирають мовчки, за зачиненими дверима. У злиднях умирають, у забутті. У мене пенсія – п'ятдесят доларів... *(Сміється.)* І в Горбачова, я читала, п'ятдесят доларів... Про нас кажуть: «Комуністи жили в хоромах, їли чорну ікру ложками. Собі вони побудували комунізм». Боже мій! Я вас водила своїми «хоромами» – звичайна двокімнатна квартира, загальна площа – п'ятдесят сім метрів. Нічого не сховала: радянський кришталь, радянське золото...

– А спецполіклініки та спецпайки, «свої» черги на отримання квартир і казенні дачі... партійні санаторії?

– Чесно? Було це... ну, було... але здебільшого там... *(Підносить руку вгору.)* А я завжди внизу, найнижча ланка влади. Внизу, біля людей. Завжди на очах. Якщо десь і було... не сперечатимуся... Не заперечую! Читала, як і ви, в перебудовних газетах... що діти секретарів ЦК літали полювати в Африку. Діаманти скуповували... Однак не порівняти це з тим, як живуть зараз «нові росіяни». Із

їхніми замками та яхтами. Подивіться, що набудували вони навколо Москви. Палаці! Двометрові мури, дріт із електрострумом, відеоспостереження. Озброєні охоронці. Як на зоні або секретному військовому об'єкті. Що, там Білл Гейтс живе, комп'ютерний геній? Чи Гаррі Каспаров, чемпіон світу з шахів? Там живуть переможці. Громадянської війни наче не було, а переможці є. Там вони – за муром. Від кого вони ховаються? Від народу? Народ думав, що прожене комуністів і настане чудовий час. Райське життя. Замість вільних людей з'явилися оці з мільйонами та мільярдами... Гангстери! Стріляють серед білого дня... Навіть у нас одному бізнесменові балкон рознесли. Нікого не бояться. Літають у приватних літаках із позолоченими унітазами, ще й вихваляються. Сама бачила по телевізору... Один такий демонстрував свій годинник вартістю в бомбардувальник. А інший – мобільник з діамантами. І ніхто! Ніхто не крикне на всю Росію, що це соромно. Гидко. Колись були Успенський і Короленко. Шолохов написав Сталінові листа на захист селян. Тепер я хочу... Ви у мене запитуйте, а я хочу запитати у вас: де наша еліта? Чому я читаю щодня в газетах думки з будь-якого приводу Березовського і Потаніна, а не Окуджави... Іскандера... Як таке трапилося, що ви поступилися своїм місцем? Своєю кафедрою... І першими побігли до недоїдків зі столу олігархів. На послуги. Російська інтелігенція раніше не бігала й не прислужувала. А тепер нікого не залишилося – немає нікого, хто скаже про дух, окрім попа. А де перебудовники?

У комуністів мого покоління було мало спільного з Павкою Корчагіним. Із першими більшовиками з портфелями та револьверами. Від них залишилася тільки військова лексика: «солдати партії», «трудоий фронт», «битва за врожай». Ми вже не відчували себе солдатами партії, ми були службовцями партії. Клерки. Був такий обряд – світле майбутнє: в актовій залі висів портрет Леніна, в кутку стояв червоний прапор. Обряд... ритуал... Солдати були вже не потрібні, потрібні були виконавці: «давай-давай», а як ні – то «партквиток на стіл». Наказали – зробив.

Доповів. Партія не військовий штаб, це апарат. Машина. Бюрократична машина. Гуманітаріїв на службу брали рідко, партія їм не довіряла від часів Леніна, який писав про інтелігентів: «Не мозок, а лайно нації». Таких, як я, було мало. Філологів. Кадри кували з інженерів, зоотехників, із тих, чия спеціальність – машини, м'ясо та зерно, а не людина. Кузні партійних кадрів – сільськогосподарчі інститути. Потрібні були діти робітників і селян. Із народу. Бувало дуже кумедно: ветеринара, наприклад, могли взяти на партійну роботу, а лікаря-терапевта – ні. Не зустрічала там ані ліриків, ані фізиків. Що ще? Субординація, як в армії... Шлях нагору повільний, зі щабля на щабель: лектор райкому партії, потім – завідувач парткабінету... інструктор... Третій секретар... другий секретар... Я всі щаблі за десять років пройшла. Це зараз молодші наукові співробітники і завлаби кермують країною, голова колгоспу чи електрик стає президентом. Замість колгоспу – одразу країна! Це трапляється тільки під час революції... *(Запитання – чи то до мене, чи то до себе.)* Не знаю, як назвати те, що відбулося в дев'яносто першому...

Революція чи контрреволюція? Ніхто не намагається навіть пояснити, в якій країні ми живемо. Яка в нас ідея, крім ковбаси? Що будуємо... Ідемо вперед – до перемоги капіталізму. Так? Сто років лаяли капіталізм: страховище... монстр... А тепер пишаємося, що в нас буде, як у всіх. Якщо станемо як усі, кому ми будемо цікаві? Народ-богоносець... надія всього прогресивного людства... *(Іронічно.)* Про капіталізм у всіх таке ж уявлення, як нещодавно про комунізм. Мрії! Судять Маркса... звинувачують ідею... Ідея-вбивця! А я звинувачую виконавців. У нас був сталінізм, а не комунізм. А зараз ані соціалізму, ані капіталізму. Ані східної моделі, ані західної. Ані імперії, ані республіки. Бовтаємося, як... Промовчу... Сталін! Сталін! Ховають його... ховають... А закопати ніяк не виходить. Не знаю, як у Москві, а в нас його портрети ставлять під лобову шибу в автомобілях. В автобусах. Далекобійники особливо його люблять. У мундирі генералісімуса... Народ! Народ! А що народ? Народ сам про

себе сказав: із нього й дубина, й ікона. Як із дерева... Що зробиш, те й буде... Хитається наше життя між бараком і бардаком. Зараз маятник посередині... Півкраїни чекає на нового Сталіна. Ось прийде він і дасть усьому лад... *(Знову мовчить.)* У нас... звісно... в райкомі теж було багато розмов про Сталіна. Партійна міфологія. Її передавали з покоління в покоління. Усі полюбляли розмови про те, як жили за Хазяїна... Сталінські порядки були такі: наприклад, завідувачам секторів ЦК розносили чай із бутербродами, а лекторам – просто чай. Запровадили посаду заступника завідувача сектору. Як бути? Їм вирішили подавати чай без бутербродів, але на білій серветці. Уже вони відзначені... Дісталися на Олімп до богів, до героїв. Тепер треба протиснутися до місця біля корита... Так було і за Цезаря, і за Петра Першого. І так буде завжди. Помилуйтеся своїми демократами... Взяли владу й одразу – куди? До годівниці. До рога достатку. Годівниця прикінчила не одну революцію. На наших очах... Єльцин боровся з привілеями й називав себе демократом, а тепер любить, коли його величають царем Борисом. Перетворився на хрещеного батька...

Перечитала «Окаянні дні» Івана Буніна. *(Бере з полиці книжку. Знаходить закладку й читає.)* «Пам'ятаю старого робітника біля брами будинку, де раніше були «Одесские Новости», першого дня входження більшовиків. Раптом вискочила з-під брами юрба хлопчаків зі стосами тільки-но віддрукованих «Известий» і з криками: «На одеських буржуїв накладено контрибуцію в 500 мільйонів!» – Робітник захрипів, захлинувся від гніву та злорадства: “Мало! Мало!”» Вам це нічого не нагадує? Мені... так... Нагадує... Горбачовські роки... перші бунти... Коли народ почав сунути на площі й вимагати – то хліба, то свободи... То горілки та курива... Страх! Інсульти й інфаркти в багатьох партпрацівників. «У кільці ворогів», як партія вчила, жили, в «обложеної фортеці». До світової війни готувалися... Найбільше боялися ядерної війни, а розпаду не очікували. Не очікували... ніяк... Звикли до травневих і жовтневих колон, до плакатів: «Дело Ленина переживет века»,

«Партия – наш рулевой». А тут не колони, а стихія. Не радянський народ, а якийсь інший, незнайомий нам. І плакати інші: *«Коммунистов под суд!», «Раздушим коммунистическую гадину!»* Одразу згадався Новочеркаськ... Інформацію було закрито, але ми знали... Як за Хрущова голодні робітники вийшли на вулиці... Їх розстріляли... Тих, хто залишився живим, розпихали по таборах, і досі їхні рідні не знають, де вони... А тут... тут уже перебудова... Стріляти не можна, саджати теж. Слід розмовляти. А хто з нас міг вийти до натовпу й виголосити до нього промову? Почати діалог... агітувати... Ми були апаратчиками, а не промовцями. Я, наприклад, читала лекції й капіталістів таврувала, негрів в Америці захищала. У моєму кабінеті стояло повне зібрання творів Леніна... п'ятдесят п'ять томів... Але хто його по-справжньому читав? Перегортали в інститутах перед іспитами: *«Религия – опиум народа» та «всякий божестька есть труположество».*

Страх був панічний... Лектори, інструктори, секретарі райкомів і обкомів – усі ми боялися виїжджати до робітників на завод, до студентів у гуртожиток. Лякалися телефонних дзвінків. А раптом запитають про Сахарова або про Буковського... що відповідати? Вороги вони радянської влади чи вже не вороги? Як оцінювати *«Діти Арбату»* Рибаківа та п'єси Шатрова? Жодної команди згори... Раніше тобі сказали – ти виконав доручення, провів лінію партії в життя. А тут: страйкують вчителі, вимагають підвищення зарплатні, молодий режисер у якомусь заводському клубі репетирує заборонену п'єсу... Боже мій! На картонній фабриці робітники на тачці вивезли за ворота свого директора. Горлали. Били шибки. Уночі зачепили залізним тросом і звалили пам'ятник Леніну. Крутили йому дулі. Партія розгубилася... Я пам'ятаю розгублену партію... Сиділи у своїх кабінетах за засунутими шторами. Біля входу до будівлі райкому вдень і вночі чергував підсилений наряд міліції. Боялися народу, а народ ще за інерцією боявся нас. Потім боятися перестали... Збиралися на площі тисячі людей... Плакат запам'ятала: *«Даешь 1917 год! Революцию!»* Була приголомшена. Петеушники якісь із ним

стояли... молоді хлопці... Пташенята! Одного разу прийшли в райком парламентарі: «Покажіть свій спецмагазин! У вас там всього повно, а наші діти від голоду непритомніють на уроках». Жодних норкових шуб і чорної ікри в нашому буфеті вони не знайшли, але все одно не повірили: «Дурите простих людей». Усе зрушило з місця. Захиталося. Горбачов був слабкий. Лавірував. Ніби він за соціалізм... і капіталізму хочеться... Більше думав про те, як сподобатися в Європі. В Америці. Там йому аплодували: «Горбі! Горбі! Оце так Горбі!» Забалакав перебудову... *(Мовчить.)*

Соціалізм помирав на наших очах. І прийшли ці залізні хлопчики.

Анна Іллінічна:

– Це було нещодавно, але це було в іншу епоху... В іншій країні... Там залишилася наша наївність, наш романтизм. Довірливість. Хтось не хоче про це згадувати, тому що неприємно, ми пережили багато розчарувань. Ну, хто сказав, що нічого не змінилося? Біблію не можна було перевезти через кордон. Це забули? У подарунок із Москви я возила родичам до Калуги борошно й макарони. І вони були щасливі. Забули? Ніхто вже не стоїть у черзі за цукром і милом. І немає талонів на пальто.

Я полюбила Горбачова одразу! Тепер його проклинають: «Зрадник СРСР!», «Горбачов продав країну за піцу!» А я пам'ятаю наше здивування. Потрясіння! Нарешті в нас нормальний лідер. Не соромно за нього! Одне одному переказували, як у Ленінграді він зупинив кортеж і вийшов до народу, а на якомусь заводі відмовився від дорогого подарунка. Під час традиційного застілля випив лише склянку чаю. Усміхається. Виступає без папірця. Молодий. Ніхто з нас не вірив, що радянська влада коли-небудь закінчиться й у крамницях з'явиться ковбаса, а за імпортованими бюстгальтерами не будуть ставати у кілометрові черги. Звикли все «по знайомству» діставати: передплату на «Всесвітню бібліотеку», шоколадні цукерки й ендеєрівські спортивні костюми. Дружити з м'ясником, щоб купити шматок м'яса. Радянська влада здавалася вічною. Вистачить іще на

дітей та онуків! А вона несподівано для всіх закінчилася. Тепер зрозуміло, що й сам Горбачов цього не очікував, він хотів щось змінити, але не знав – як. Ніхто не був готовий. Ніхто! Навіть ті, хто довбав ці мури. Я – звичайний технолог. Не герой, ні... й не комуністка... Завдяки своєму чоловікові, він – художник, я рано потрапила в божественне середовище. Поети, художники... Серед нас не було героїв, ні в кого не вистачило сміливості стати дисидентом, відсидіти у в'язниці чи в психушці за свої переконання. Жили з дулею в кишені.

Сиділи на кухнях, лаяли радянську владу й розповідали анекдоти. Читали самвидав. Якщо хтось діставав нову книжку, він міг прийти в дім до друзів о будь-якій годині – навіть о другій-третьій годині ночі, все одно це був бажаний гість. Я добре пам'ятаю те нічне московське життя... особливе... Там були свої герої... Свої боягузи та зрадники... Свій захват! Пояснити це людині непосвяченій неможливо. Насамперед наш захват я не можу пояснити. І не можу пояснити інше... Ось це... нічне наше життя... ну зовсім воно не було схоже на денне. Аніскільки! Уранці ми всі йшли на роботу й ставали звичайними радянськими людьми. Як і вся решта. Гарували на режим. Або ти конформіст, або тобі слід іти у двірники чи охоронці, іншого способу зберегти себе не було. Поверталися зі служби додому... І знову пили горілку на кухнях, слухали забороненого Висоцького. Ловили крізь тріскотіння глушилок «Голос Америки». Я досі пам'ятаю це чудове тріскотіння. Крутили нескінченні романи. Закохувалися, розходилися. І багато хто при цьому відчував себе сумлінням нації, вважали, що мають право повчати свій народ. А що ми про нього знали? Те, що прочитали в «Записках мисливця» Тургенєва й у наших «дєрєвєнщиків». У Распутіна... Белова... Я навіть свого батька не розуміла. Кричала йому: «Тату, якщо ти не повернеш їм свій партквиток, то я з тобою не розмовлятиму». Тато плакав.

У Горбачова було влади більше, ніж у царя. Необмежена влада. А він прийшов і сказав: «Так далі жити не можна». Його славнозвісна фраза. І країна перетворилася на дискусійний клуб. Сперечалися

вдома, на роботі, в транспорті. Через різні погляди сім'ї розпадалися, діти сварилися з батьками. Одна моя знайома настільки розсварилася із сином і невісткою через Леніна, що вигнала їх на вулицю, вони жили взимку за містом на холодній дачі. Театри спустили, всі сиділи вдома перед телевізором. Давали прямі репортажі з Першого з'їзду народних депутатів СРСР. Перед цим була ціла історія, як ми обирали цих депутатів. Перші вільні вибори! Справжні! У нашому окрузі були дві кандидатури: якийсь партійний чиновник і молодий демократ, університетський викладач. Пам'ятаю і зараз його прізвище – Малишев... Юра Малишев. Зараз він, я випадково дізналася, займається агробізнесом – помідорами й огірками торгує. А тоді – революціонер! Виступав і говорив таку крамолу! Нечувану! Марксистсько-ленінську літературу називав малолітражною... нафталінною... Шосту статтю Конституції вимагав скасувати, а це стаття – про керівну роль КПСС. Наріжний камінь марксизму-ленінізму... Я слухала й не могла собі це уявити. Маячня! Хто дасть... дозволить зачепити? Усе розвалиться... Це ж скріпи... Настільки ми були всі зомбовані. Я радянську людину видушувала із себе роками, відрами черпала. *(Мовчить.)* Наша команда... Нас зібралося близько двадцяти добровільних помічників, після роботи ми обходили квартири у своєму районі й агітували. Малювали плакати: «Голосуй за Малишева!» І уявіть – він переміг! Із великою перевагою. Перша наша перемога! Потім ми всі чманіли від прямих репортажів зі З'їзду – депутати висловлювалися ще відвертіше, ніж ми на кухнях або не далі двох метрів від кухні. Усі прикипіли до телевізорів, як наркомани. Не могли відірватися. Ось зараз Травкін їм дасть! Да-а-ав!! А Болдирєв? Зараз він... Оце молодець!

Неймовірна пристрасть до газет і журналів, до преси більше, ніж до книжок. Наклад «товстих журналів» рвонули вгору до мільйонів примірників. Уранці в метро з дня у день перед очима та сама картина: весь вагон сидить і читає. Ті, хто стоїть – теж читають. Обмінюються одне з одним газетами. Незнайомі люди. Ми з чоловіком передплачували двадцять назв, одну платню цілком

витрачали на передплату. Із роботи я бігла чимдуж додому, щоб залізти в халат і читати. Нещодавно померла моя мама, вона казала: «Я помираю, як щур на смітнику». Її однокімнатна квартира нагадувала читальну залу: журнали, газети – стосами на книжкових полицях, у шафі. На підлозі й у передпокої. Безцінний «Новый мир» і «Знамя»... «Даугава»... Скрізь – коробки вирізок. Великі коробки. Я відвезла все на дачу. Викинути шкода, віддати – кому? Макулатура нині! А все читано-перечитано. Багато підкреслень – червоним олівцем, жовтим. Червоним – найважливіше. Півтонни, гадаю, в мене лежить. Усю дачу забито.

Віра була щира... наївна віра... Повірили, що ось зараз... уже стоять на вулиці автобуси, які повезуть нас у демократію. Будемо жити в гарних будинках, а не в сірих «хрущовках», побудуємо автобани замість роздовбаних доріг, станемо всі добрими. Раціональних доказів цьому ніхто не шукав. Їх і не було. А навіщо? Вірили серцем, а не розумом. І голосували на виборчих дільницях серцем. Ніхто конкретно не казав, що слід робити: свобода – і все. Якщо ти сидиш у замкненому ліфті, то мрієш про одне – щоб ліфт відчинився. У тебе щастя, коли його відчинили. Ейфорія! Ти не думаєш про те, що ти зараз повинен щось робити... Ти нарешті дихаєш на повні груди... Ти вже щасливий! Моя подруга побралася із французом, він працював у московському посольстві. І ось він увесь час від неї чув: подивись, мовляв, яка в нас, у росіян, енергія. «Ти мені поясни, для чого ця енергія?» – питав він у неї. Ані вона, ані я не могли нічого йому пояснити. Я йому так і відповідала: б'є енергія – і все. Я бачила навколо себе живих людей, живі обличчя. Які всі були тоді гарні! Звідки взялися ці люди? Вчора ж їх ще не було!

Телевізор у нас вдома не вимикався... Програму «Новости» дивилися щогодини. У мене щойно народився син, я виходила з ним у двір і обов'язково брала з собою приймач. Люди собак вигулювали з приймачами. Кепкуємо тепер із сина: ти в нас із дитинства – в політиці, а йому це не цікаво. Слухає музику, вивчає мови. Хоче побачити світ. Іншим живе. Наші діти не схожі на нас. На кого вони

схожі? На свій час, одне на одного. А ми тоді... Ой-ой! Зараз Собчак на З'їзді виступає... Усі кидають справи й біжать до екрана. Мені подобалося, що Собчак у якомусь гарному, здається, вельветовому піджаку, краватка зав'язана «по-європейськи». Сахаров на трибуні... Отже, у соціалізму може бути «людське обличчя»? Ось воно... Для мене це було обличчя академіка Ліхачова, а не генерала Ярузельського. Якщо я говорила «Горбачов», то мій чоловік додавав «Горбачов... і Раїса Максимівна теж». Уперше ми побачили дружину генсека, за яку було не соромно. Гарна фігура, добре вдягнена. Кохають одне одного. Хтось приніс нам польський журнал, де писалося, що Раїса – шик! Як ми пишалися! Нескінченні мітинги... Вулиці потопали в листівках. Закінчувався один мітинг, починався інший. Люди йшли і йшли, кожен думав, що він прийде туди й отримає якесь одкровення. Ось зараз правильні люди знайдуть правильні відповіді.. Попереду чекало невідоме життя, воно всіх приваблювало. Здавалося, що царство свободи вже на порозі...

Але життя ставало дедалі гіршим. Невдовзі крім книжок нічого вже не можна було придбати. Самі книжки в крамницях...

Єлена Юріївна:

Дев'ятнадцяте серпня дев'яносто першого... Приїжджаю в райком. Іду коридором і чую: в усіх кабінетах, на всіх поверхах увімкнено радіо. Секретарка передає прохання «першого» зайти до нього. Заходжу. У «першого» голосно працює телевізор, сам він, похмурий, сидить біля приймача, ловить то «Свободу», то «Німецьку хвилю»... «Бі-бі-сі»... Усе, що можливо. На столі список членів Державного комітету з надзвичайного стану... ГКЧП... як його потім назвуть. «Тільки Варенніков, – каже він мені, – викликає повагу. Усе ж бойовий генерал. Воював в Афганістані». Заходять другий секретар... завідувач оргвідділу... Починається в нас розмова: «Який жах! Буде кров. Заллємося кров'ю». – «Усіх не заллють, а заллють кого слід». – «Давно час рятувати Радянський Союз». – «Навалять гори трупів». – «Ну, все, Горбач догрався. Нарешті нормальні люди, генерали,

прийдуть до влади. Безлад закінчиться». «Перший» оголосив, що вранішню планерку вирішив не проводити – про що доповідати? Жодних вказівок не було. При нас він подзвонив у міліцію: «Що у вас чути?» – «Нічого». Ще поговорили про Горбачова – чи то хворий, чи то заарештований. Усі більше схилилися до третього варіанту – втік із родиною до Америки. А куди ж іще?

Так увесь день і просиділи біля телевізорів і телефонів. Неспокійно: хто там, нагорі, пересилить? Очікували. Я вам чесно скажу, вичікували. Усе це трохи нагадувало повалення Хрущова. Мемуарів уже начиталися... Розмови, звісно, про одне... Яка свобода? Свобода нашій людині – як мавпі окуляри. Ніхто не знає, що з нею робити. Усі ці ятки, базарчики... ну, не лежить до них душа. Я згадала, як кілька днів тому зустріла свого колишнього водія. Така історія... До нас у райком парубок потрапив одразу після армії. Через якийсь великий блат. Був страшенно задоволений. Але почалися зміни, дозволили кооперативи, і він від нас пішов. Зайнявся бізнесом. Я його ледве впізнала: стрижений наголо, шкіряна куртка, спортивний костюм. Це в них, як я зрозуміла, уніформа така. Похвалився, що за один день заробляє більше, ніж перший секретар райкому партії за місяць. Бізнес безпрограшний – джинси. Орендували з другом звичайну пральню й там роблять «варенки». Технологія проста (біда навчить коржі з маком їсти): звичайні, банальні джинси кидають у розчин відбілювача або хлорки, додають туди биту цеглу. Кілька годин «варять» – на штанях смуги, розводи, малюнки... Абстракціонізм! Просушують і приклеюють лейбл «Монтана». Мене одразу осінило: якщо нічого не зміниться, вони, ці продавці джинсів, незабаром нами командуватимуть. Непмани! І нагодують усіх, й одягнуть, як це не смішно. У підвалах заводи побудують... Так воно й сталося. Ось!! Тепер цей хлопець – мільйонер або мільярдер (для мене мільйон і мільярд однаково божевільна сума), депутат Держдуми. Один будинок на Канарах... Інший – у Лондоні... За царя в Лондоні жили

Герцен і Огарьов, тепер вони... наші «нові росіяни»... Джинсові, меблеві, шоколадні королі. Нафтові.

* О дев'ятій вечора «перший» іще раз зібрав усіх у себе. Доповідав начальник районного КГБ. Розповів про настрої серед людей. За його словами, народ підтримував ГКЧП. Не обурювався. Горбачов усім набрид... Талони на все, крім солі... горілки немає... Хлопці з КГБ побігали містом і записали розмови. Сцени в чергах: «Переверот! Що буде з країною?» – «А що в тебе перевернулося? Ліжко на місці стоїть. Горілка – та сама». – «Ось і закінчилася свобода». – «Отож! Свобода з ліквідації ковбаси» – «Комусь захотілося жуйки. «Мальборо» курити». – «Давно час! Країна на межі краху!» – «Ідушка Горбачов^[1]! Хотів продати Батьківщину за долари». – «Кривця потече...» – «А без крові в нас неможливо...» – «Щоб урятувати країну... партію... потрібні джинси. Гарна жіноча білизна й ковбаса, а не танки». – «Гарного життя закортіло? Хрін вам! Забудьте!» (Мовчить.)

* Одне слово, народ очікував... як і ми... У партбібліотеці детективів до кінця дня вже не було, всі розібрали. (Сміється.) Леніна би нам всім читати, а не детективи. Леніна й Маркса. Наших апостолів.

Запам'ятала прес-конференцію ГКЧП... У Янаєва тремтіли руки. Стояв і виправдовувався: «Горбачов заслуговує всілякої поваги... Він – мій друг...» Очі бігають... налякані очі... У мене впало серце. Не ті це люди, які б могли... на яких чекали... Пігмеї... звичайні партапаратчики... Рятувати країну! Рятувати комунізм! Нема кому рятувати... На екрані: московські вулиці – море людей. Море! На поїздах, приміських електричках народ рвонув до Москви. Єльцин на танку. Роздає листівки... «Єльцина! Єльцина!» – скандує натовп. Триумф! (Нервово мне край скатерки.) Скатерка ось... китайська... Увесь світ заповнено китайськими товарами. Китай – країна, де ГКЧП переміг... А де ми? Країна третього світу. Де ті, хто кричав: «Єльцин! Єльцин!»? Вони гадали, що житимуть, як в Америці та Німеччині, а живуть – як у Колумбії. Ми програли... програли

країну... А нас, комуністів, на той час було п'ятнадцять мільйонів! Партія могла... її зрадили... На п'ятнадцять мільйонів не знайшлося жодного лідера. Жодного! А на тому боці лідер був. Був – Єльцин! Бездарно все програли! Півкраїни очікувало, що ми переможемо. Однієї країни вже не було. Уже було – дві.

Ті, хто називав себе комуністами, раптом почали зізнаватися, що вони ненавиділи комунізм із пелюшок. Здавали свої партквитки... Хтось приносив і залишав партквитки мовчки, а хтось хряпав дверима. Підкидали вночі до будівлі райкому... як злодії. Попрощайтесь з комунізмом чесно. Ні – тайкома. Уранці двірники ходили і збирали у дворі – партквитки, комсомольські посвідчення – і приносили нам. Приносили в пакетах, у великих целофанових торбах... Що з цим робити? Куди здавати? Команди немає. Згори – жодних сигналів. Мертва тиша. *(Замислилася.)* Такий це був час... Люди почали змінювати все... Абсолютно все. Начисто. Деякі від'їжджали – змінювали Батьківщину. Інші змінювали переконання та принципи. А хтось змінював речі в домі, речі змінювали суціль. Старе радянське викидали, купували всі імпортне... «Човноки» одразу всього навезли: чайники, телефони, меблі... холодильники... Звідкілясь усього з'явилося навалом. «У мене пральна машина “Бош”». – «А я купив телевізор “Сіменс”». У кожній розмові лунало: «Панасонік», «Соні»... «Філіпс»... Зустріла сусідку: «Соромно радіти німецькій кавомолці... А я щаслива!» Вона ж тільки-но... ось тільки-но... ніч стояла в черзі за книжкою Ахматової, тепер божеволіє від кавомолки. Від якоїсь дурниці... І з партквитком прощалися – як із непотрібною річчю. Важко було повірити... але за кілька днів усе змінилося. Царська Росія, як читаєш у мемуарах, випарувалася за три дні, й комунізм також. За кілька днів. У голові не вкладалося... Траплялися, щоправда, й такі, хто ховав свої червоні книжечки, приберігав про всяк випадок. Нещодавно в одній родині мені дістали з антресолі бюст Леніна. Зберігають... раптом іще згодиться... Повернуться комуністи, вони першими причеплять червоний бант. *(Мовчить довго.)* У мене на столі лежали сотні заяв про вихід із

партії... Усе це невдовзі згребли й винесли, як сміття. Згнило на звалищі. *(Щось шукає в папках на столі.)* Я кілька аркушків зберегла... Колись їх попросять у мене для музею. Шукатимуть... *(Зачитує.)*

«...Я була відданою комсомолкою... зі щирим серцем вступила до партії. Тепер хочу сказати, що партія вже не має жодної влади наді мною...»

«...Час змусив мене схибити... Я вірила у Велику Жовтневу революцію. Прочитавши Солженіцина, я зрозуміла, що «прекрасні ідеали комунізму» всі в крові. Це обман...»

«...Мене змусив вступити до партії страх... Ленінські більшовики розстріляли мого дідуся, а сталінські комуністи знищили в мордовських таборах моїх батьків...»

«...Від свого імені й від імені мого покійного чоловіка заявляю про свій вихід із партії...»

Це слід було пережити... Не сконати від жаху... У райкомі стояли черги, немов у крамниці. Черги тих, хто бажав повернути партквитки. До мене пробилася проста жінка. Доярка. Вона плакала: «Що мені робити? Як чинити? У газетах пишуть, що партквитки слід викидати». Виправдовувалася вона тим, що в неї троє дітей, вона за них боїться. Хтось пустив чутки, що комуністів судитимуть. Засилатимуть. Уже ремонтують у Сибіру старі бараки... У міліцію надійшли наручники... хтось бачив, як їх виносили з вантажівок, накритих брезентом. Моторошно! Але я запам'ятала і справжніх комуністів. Відданих ідеї. Молодого вчителя... Незадовго до ГКЧП його прийняли до партії, але квиток не встигли вручити, він просив: «Вас незабаром опечатають. Випишіть мені зараз партквиток, а то я його ніколи не отримаю». У цей момент люди особливо яскраво проявлялися. Прийшов фронтовик... Увесь у бойових орденах. «Іконостас» на грудях! Повернув він партквиток, який йому вручили на фронті, зі словами: «Не хочу бути в одній партії із цим зрадником Горбачовим!» Яскраво... яскраво... люди показували себе. І чужі, і знайомі. І навіть родичі. Раніше зустрінуть: «Ах, Єлено Юрієвно!»,

«Як ваше здоров'я, Єлено Юрієвно?» А тут побачать здаля й переходять на інший бік вулиці, щоб не привітатися. Директор найкращої школи в районі... Незадовго до всіх цих подій ми проводили в нього у школі наукову партконференцію по книгах Брежнєва «Мала земля» і «Відродження». Тоді він виступив із блискучою доповіддю про керівну роль комуністичної партії в роки Великої Вітчизняної війни... і особисто товариша Брежнєва... Я йому вручила грамоту райкому партії. Відданий комуніст! Ленінець! Боже мій! Місяця не минуло... Зустрів мене на вулиці й почав ображати: «Закінчився ваш час! За все відповісте! Насамперед – за Сталіна!» Мені дихання перехопило від образи... Це він – мені! Мені? Мені, в якої батько в таборі сидів... *(Кілька хвилин заспокоюється.)* Сталіна я ніколи не любила. Батько пробачив, а я ні. Я не пробачила... *(Мовчить.)* Реабілітацію «політичних» почали після Двадцятого з'їзду. Після доповіді Хрущова... А це... А це вже було за Горбачова... Мене призначили головою районної комісії з реабілітації жертв політичних репресій. Я знаю, що спочатку пропонували іншим: нашому прокуророві та другому секретарю райкому партії. Відмовилися. Чому? Може, побоялися. У нас досі бояться всього, що пов'язане з КГБ. А я жодної хвилини не вагалася – так, я згодна. У мене батько постраждав. Чого мені боятися? Першого разу повели кудись у підвал... Десятки тисяч папок... Одна «справа» – два аркушики, а інша – том. Як у тридцять сьомому році був план... розверстка... з «виявлення і викорчування ворогів народу», так у вісімдесяті роки по районах та областях «спускали цифри» щодо реабілітації. План слід було виконати й перевиконати. Стиль сталінський: наради, накачки, догани. Давай-давай... *(Хитає головою.)* Ночами сиділа й читала, гортала томи. Чесно... чесно скажу... Волосся сторч ставало... Брат писав на брата, сусід на сусіда... Полаялися через город, через кімнати в комуналці. Заспівав на весіллі: «Спасибо Сталину-грузину, що обул нас всіх в резину». Цього було досить. З одного боку, система нищила людину, а з іншого, – люди не жаліли одне одного. Людина була готова...

Звичайна комуналка... Живуть разом п'ять родин – двадцять сім осіб. Одна кухня й одна вбиральня. Дві сусідки дружать: в одної дівчинці п'ять років, а друга самотня. У комуналках, звісна річ, стежили одне за одним. Підслуховували. Ті, в кого кімната – десять метрів, заздрили тим, у кого вона – двадцять п'ять метрів. Життя... воно таке... І ось уночі приїжджає «чорний ворон»... Жінку, в якій маленька дівчинка, заарештовують. Перед тим, як її забрали, вона встигнула вигукнути подрузі: «Якщо не повернуся, візьми мою дочку до себе. Не віддавай у дитячий будинок». І та забрала дитину. Переписали їй другу кімнату... Дівчинка почала називати її мамою... «мамою Анею»... Минуло сімнадцять років... Через сімнадцять років повернулася справжня мама. Вона цілувала руки й ноги своїй подрузі. Казки зазвичай закінчують ся на цьому місці, а в житті була інша кінцівка. Без хепі-енду. За Горбачова, коли відкрили архіви, у колишньої табірниці запитали: «Ви хочете подивитися свою справу» – «Хочу». Взяла вона свою папку... розгорнула... Згори лежав донос... знайомий почерк... Сусідка... «мама Аня»... написала донос... Ви щось розумієте? Я – ні. І та жінка – вона теж не змогла зрозуміти. Прийшла додому й повісилася. *(Мовчить.)* Я – атеїстка. У мене до Бога багато запитань... Я пам'ятаю... Я згадую татові слова: «Табір пережити можна, а людей ні». Іще він казав: «Умри ти сьогодні, а я завтра – ці слова я не в таборі вперше почув, а від нашого сусіда. Від Карпуші...» Карпуша все життя лаявся з батьками через наших курей, які ходили його грядками. Бігав під нашими вікнами з мисливською рушницею... *(Мовчить.)*

Двадцять третього серпня... Заарештували членів ГКЧП. Застрелився міністр внутрішніх справ Пуго... Перед цим він застрелив свою дружину... Люди раділи: «Пуго застрелився!» Повісився у своєму кремлівському кабінеті маршал Ахромєєв. Ще було кілька дивних смертей... Керуючий справами ЦК Ніколай Кручина випав із вікна п'ятого поверху... Самогубства чи вбивства? Гадають і досі... *(Мовчить.)* Як жити? Як вийти на вулицю? От просто вийти на вулицю й кого-небудь зустріти. Я тоді... Уже кілька років я

жила сама. Дочка вийшла заміж за офіцера, поїхала у Владивосток. Чоловік помер від раку. Увечері поверталася в порожню квартиру. Я не слабка людина... але думки всілякі... жахливі... вони з'являлися... Чесно скажу... були, аякже... *(Мовчить.)* Ще якийсь час ми ходили на роботу в райком. Зачинялися там у своїх кабінетах. Дивилися телевізійні новини. Чекали. На щось сподівалися. Де наша партія? Наша непереможна ленінська партія! Світ завалився... Дзвінок з одного колгоспу: селяни з косами та вилами, з мисливськими рушницями – в кого що було, зібралися біля контори захищати радянську владу. «Перший» наказав: «Відправте людей додому». Злякалися... ми всі злякалися... А люди були налаштовані рішуче. Я кілька таких фактів знаю. А ми злякалися...

І ось... цей день... Подзвонили з райвиконкому: «Ми зобов'язані опечатати ваші кабінети. У вас дві години, щоб зібрати свої речі». *(Не може говорити від хвилювання.)* Дві години... дві... Кабінети опечатувала спеціальна комісія... Демократи! Якийсь слюсар, молодий журналіст, мати п'яťох дітей... Я її вже знала з мітингів. Із листів у райком... До нашої газети... Мешкала вона з великою родиною в бараці. Скрізь виступала й вимагала квартиру. Кляла комуністів. Я запам'ятала її обличчя... Вона в цей момент тріумфувала... Коли вони прийшли до «першого», він кинув у них стілець. У мене в кабінеті одна з членів комісії підійшла до вікна й демонстративно розірвала штору. Щоб я додому її не забрала, чи що? Боже мій! Змусили відкрити сумочку... Через кілька років я зустріла на вулиці цю матір п'яťох дітей. Навіть ім'я її зараз згадала – Галина Авдей. Я її запитала: «Отримали ви квартиру?». Вона насварилася кулаком убік будівлі обласної адміністрації: «І ці негідники мене обдурили». Далі... Далі – що? На виході з будівлі райкому на нас чекав натовп: «Комуністів – під суд! Тепер їх – у Сибір!», «Узяти б зараз кулемети й шарахнути по вікнах». Озираюся – за спиною в мене двоє підпилих чоловіків – це вони... про кулемет... Відповідаю: «Тільки врахуйте, я буду відстрілюватися».

Поруч стояв міліціонер і робив вигляд, що він нічого не чує. Знайомий міліціонер.

Увесь час було відчуття... неначе чую за спиною: у-у-у... Не лише я так жила... У школі до дочки нашого інструктора підійшли дві дівчинки з її класу: «Ми з тобою дружити не будемо. Твій тато в райкомі партії працював». – «Мій тато хороший». – «Хороший тато не міг там працювати. Ми вчора на мітингу були...» П'ятий клас... діти... Уже вони – гавроші, ладні підносити патрони. Інфаркт у «першого». Він помер у машині «швидкої», до лікарні не довезли. Я думала, що, як раніше, буде багато вінків, оркестр, а тут – нікого й нічого. Йшли за труною кіль ка людей... група товаришів... Його дружина замовила, щоб на пам'ятнику вибили серп і молот і перші рядки радянського гімну: «Союз нерушимый республик свободных...» Із неї кепкували. Я весь час чула цей шепіт: у-у-у... Думала, що збожеволію... Незнайома жінка в крамниці: «Ну що, комуняки, просрали країну!» – мені в обличчя.

Що рятувало? Рятували дзвінки... Дзвінок від подруги: «Якщо зашлють у Сибір, ти не бійся. Там гарно». (*Сміється.*) Була вона там у турпоїзді. Їй сподобалося. Дзвінок від двоюрідної сестри з Києва: «Приїжджай до нас. Я дам тобі ключі. Зможеш сховатися в нас на дачі. Тебе там ніхто не знайде». – «Я – не злочинниця. Не буду ховатися». Батьки дзвонили щодня: «Що поробляєш?» – «Консервую огірки». Цілими днями банки кип'ятила. Закручувала. Не читала газет і не дивилася телевізора. Читала детективи, одну книжку закінчувала й одразу ж починала іншу. Телевізор жахав. Газети також.

Довго не могла влаштуватися на роботу... Усі вважали, що ми поділили гроші партії, й у кожного з нас – шмат нафтової труби чи, щонайменше, маленька автозаправка. Немає в мене ні автозаправки, ні крамнички, ні ятки. Їх тепер «комками» називають. «Комки», «човники»... Великої російської мови не впізнати: ваучер, валютний коридор... транш МВФ... Іноземною мовою розмовляємо. Я повернулася до школи. Перечитую з учнями улюбленого Толстого та Чехова. Як в інших? Доля в моїх товаришів склалася по-різному...

Один наш інструктор наклав на себе руки... У завпарткабінету був нервовий розлад, лежав тривалий час у лікарні. Хтось перетворився на бізнесмена... Другий секретар – директор кінотеатру. А один інструктор райкому – священник. Я з ним зустрічалася. Розмовляла. Живе людина друге життя. Позаздрила йому. Згадалося... Я була в художній галереї... На одній картині, пам'ятаю, багато-багато світла – і жінка стоїть на мосту. Дивиться кудись у далину... багато-багато світла... Не хотілося від цієї картини йти. Піду – і знову повернуся, мене до неї тягне. У мене теж могло бути інше життя. Не знаю тільки – яке?

Анна Іллінічна:

– Я прокинулася від гудіння... Відчиняю вікно... У Москві! У столиці повзуть танки і бетеери. Радіо! Мерщій увімкнути радіо! По радіо передавали звернення до радянського народу:

«Над Батьківщиною нависла смертельна небезпека... Країна занурюється в пучину насильства та беззаконня... Очистимо вулиці від злочинних елементів... Покладемо край непевним часам...» Було незрозуміло – чи то Горбачов пішов у відставку за станом здоров'я, чи то його заарештували. Телефоную чоловікові, він на дачі: «У країні державний переворот. Влада в руках...» – «Дурна! Поклади слухавку, тебе зараз заберуть». Вмикаю телевизор. По всіх каналах – балет «Лебедине озеро». А в мене перед очима інші кадри, всі ми діти радянської пропаганди: Сантьяго в Чилі... Палає президентський палац... Голос Сальвадора Ал'єнде... Почались телефонні дзвінки: у місті повно військової техніки, танки стоять на Пушкінській площі, на Театральній... У нас в цей час гостювала свекруха, вона страшенно злякалася: «Не виходь на вулицю. Я жила за диктатури, я знаю, що це таке». А я не хочу жити за диктатури!

Після обіду чоловік повернувся з дачі. Сиділи на кухні. Багато курили. Боялися прослуховування телефону... Поклали на телефон подушку... (Сміється.) Начиталися дисидентської літератури. Наслухалися. Тепер ось воно згодилося... Дали трохи подихати, а

зараз все закриється. Заженуть назад у клітку, вмажуть нас знову в асфальт... Будемо, як метелики в цементі... Згадували нещодавні події на площі Тяньаньмень. Як саперними лопатками в Тбілісі розганяли демонстрацію. Штурм телецентру у Вільнюсі... «Поки ми читали Шаламова і Платонова, – сказав чоловік, – почалася громадянська війна. Раніше сперечалися на кухнях, ходили на мітинги, а тепер будемо стріляти одне в одного». Настрій був такий... Щось катастрофічне близько... Радіо ні на хвилину не вимикали, крутили-крутили – скрізь передавали музику, класичну музику. І раптом – диво! Запрацювало «Радіо Росії»: «Відсторонено від влади законно обраного Президента... Здійснено цинічну спробу перевороту...» Так ми дізналися, що тисячі людей уже вийшли на вулицю. Горбачов у небезпеці... Іти чи не йти – це навіть не обговорювалося. Іти! Свекруха спочатку мене відмовляла: подумай, мовляв, про дитину, ти божевільна, куди ти попхаєшся? Я мовчала. Ну, вона бачить, що ми збираємося: «Якщо ви такі ідіоти, то візьміть із собою хоча б содовий розчин, будете намочувати марлю і прикладати до обличчя у випадку газової атаки». Я приготувала трилітрову банку цього розчину, розірвала одне простирадло на клапті. Ще ми взяли з собою все, що в нас було з їжі, я вигребла з буфета всі консерви.

Багато людей, як і ми, йшли до метро... А хтось стояв у черзі за морозивом... Купував квіти. Проходимо поруч веселою компанією... Ловлю слова: «Якщо завтра через танки не потраплю на концерт, то я їм цього ніколи не подарую». Біжить назустріч чоловік у трусах і з авоською, а в авосьці – порожні пляшки. Порівнявся з нами: «Вулиця Будівельна – не підкажете?» Я показала йому, де слід повернути праворуч, і далі – прямо. Він: мовляв, дякую. Йому все «по барабану», аби пляшки здати. А що, 1917 року було інакше? Хтось стріляв, а хтось на балах танцювали. Ленін на броньовику...

Єлена Юріївна:

– Фарс! Розіграли фарс! Переміг би ГКЧП, сьогодні жили би в іншій країні. Якщо б Горбачов не злякався... Не видавали б зарплатню шинами та ляльками. Шампунем. Випускає завод цвяхи – цвяхами. Мило – милом. Усім кажу: погляньте на китайців... У них свій шлях. Ні від кого не залежать, нікому не уподібнюються. І увесь світ сьогодні боїться китайців... *(Знову до мене із запитанням.)* Я впевнена – мої слова ви викреслите.

Я обіцяю – розповіді буде дві. Хочу залишитися витриманим істориком, а не істориком із запаленим смолоскипом. Нехай суддею буде час. Час справедливий, але віддалений час, а не близький. Час, який уже буде без нас. Без наших упередженостей.

Анна Іллінічна:

– Можна із цих днів покепкувати, назвати оперетою. Стьоб у моді. А тоді все відбувалося серйозно. Чесно. Усе було справжнє, й усі ми були справжніми. Беззбройні люди стояли перед танками й були ладні померти. Я сиділа на цих барикадах і бачила цих людей, вони приїхали з усієї країни. Якись бабульки московські, на чому тільки душа тримається, котлетки приносили, теплу картоплю, загорнуту в рушник. Підгодовували всіх... і танкістів теж: «Їжте, хлопчики. Тільки не стріляйте. Невже будете?» Солдати нічого не розуміли... Коли вони відкрили люки й вилізли з танків, то очманіли. На вулицях – уся Москва! Дівчата залазили до них на броню, обіймали, цілували. Пригощали булочками. Солдатські матері, в яких сини загинули в Афганістані, плакали: «Наші діти загинули на чужій землі, а ви що – приїхали на своїй землі помирати?» Якийсь майор... коли його оточили жінки, в нього здали нерви, він кричав: «Та я сам – батько. Я не буду стріляти! Клянусь вам – не буду! Проти народу – не підемо!» Там було безліч кумедних речей і зворушливих до сліз. Раптом вигуки у натовпі: «Чи є в кого-небудь валідол, людині тут погано». Відразу знайшовся валідол. Стояла жінка з дитиною в колясці (бачила б це моя свекруха!), вона дістала пелюшку, щоб

намалювати на ній червоний хрест. Чим? «У кого є помада?» Їй почали кидати дешеву помаду й ланкомівську... Крістіан Діор... Шанель... Ніхто це не знімав, не зафіксував у деталях. Шкода. Дуже. Гармонійність події, її оздоблення... вони з'являються потім, оці прапори та музика... І все відливається в бронзу... А в житті все розпорошено, брудно й тьмяно: люди сиділи всю ніч біля вогнища просто на землі. На газетах і листівках. Голодні, злі. Матюкалися й випивали, але п'яних не було. Хтось привозив ковбасу, сир, хліб. Каву. Казали, що це кооператори... бізнесмени... Одного разу я навіть бачила кілька банок червоної ікри. Ікра зникла в когось у кишені. Сигарети роздавали теж безкоштовно. Поряд зі мною сидів хлопець у зеківських наколках. Тигр! Рокери, панки, студенти з гітарами. І професура. Усі були разом. Народ! Це був мій народ! Я зустріла там своїх друзів з інституту, яких не бачила років п'ятнадцять, якщо не більше. Хтось мешкав у Вологді... Хтось у Ярославлі... Але вони сіли на поїзд і приїхали до Москви! Захищати щось важливе для всіх нас. Уранці ми забрали їх до себе додому. Помилися, поснідали й повернулися назад. На виході з метро кожному вже давали шмат арматури або камінь. *«Бульжник – оружие пролетариата»*, – сміялися ми. Будували барикади. Перекидали тролейбуси, пиляли дерева.

Уже стояла трибуна. Над трибуною повісили плакати: *«Хунте – нет!»*, *«Народ – не грязь под ногами»*. Промовці говорили в мегафон. Починали вони свої виступи нормальними словами – і звичайні люди, й відомі політики. Через кілька хвилин нормальних слів уже бракувало всім, й тоді починалися матюки. *«Да мы этих мудаков...»* і матюк! Добірний російський матюк! *«Закінчився їхній час...»* і – велика, потужна російська мова! Матюк як бойовий заклик. І це було зрозуміло всім. Відповідало моменту. Хвилини такого підйому! Такої сили! Старих слів не вистачало, а нові ще не народилися... Постійно очікували штурму. Тиша, особливо вночі, була неймовірна. Усі жахливо напружені. Тисячі людей – і тиша. Пам'ятаю запах бензину, який розливали в пляшки. Це був запах війни...

Там стояли чудові! Там стояли прекрасні люди! Зараз багато про горілку пишуть і наркотики. Мовляв, яка це революція? П'яні та наркомани пішли на барикади. Брехня! Усі чесно прийшли помирати. Ми знали, що ця машина перемелювала людей на пісок сімдесят років... Ніхто не думав, що вона так легко зламається... Без великої крові... чутки: міст заміновано, незабаром пустять газ. Хтось зі студентів медичного інституту пояснює, як поводитися під час газової атаки. Ситуація змінювалася щопівгодини. Страшна звістка: троє хлопців загинули під танком... Але ніхто не похитнувся, не пішов із площі. Настільки важливо це для твого життя, хай би як потім все склалося. Хай би скільки було розчарувань. Але це ми пережили... Ми такі – були! *(Плаче.)* Під ранок над площею: «Ур-ра! Ура!» Знову матюки... сльози... крики... Ланцюжком передали: армія перейшла на бік народу, спецпризначенці із загону «Альфа» відмовилися брати участь у штурмі. Танки йдуть зі столиці... А коли оголосили, що путчистів заарештовано, люди кинулись обіймати одне одного – це було таке щастя! Ми перемогли! Ми оборонили свою свободу. Разом ми це змогли! Отже, можемо! Брудні, змоклі під дощем, довго ще не хотіли розходитися до домівок. Записували адреси одне одного. Клялися пам'ятати. Товаришувати. Міліціонери в метро були дуже ввічливими, ніколи ані до того, ані після того я не бачила таких ввічливих міліціонерів.

Ми перемогли... Горбачов повернувся з Форосу в цілком іншу країну. Люди ходили містом і усміхалися одне одному. Ми перемогли! Довго мене не залишало це відчуття... Я ходила й згадувала... Перед очима сцени... як хтось вигукнув: «Танки! Танки йдуть!» Усі взялися за руки і встали ланцюжком. Десь година друга чи третя ночі. Чоловік поряд зі мною дістав пачку печива: «Хочете печива?» – й усі беруть у нього це печиво. Чомусь регочемо. Хочеться печива... хочеться жити! Але я... досі... Я щаслива, що там була. Із чоловіком, із друзями. Тоді всі були ще дуже щирими. Шкода нас тих... Що ми вже не такі... Особливо раніше було шкода.

Прощаючись, запитую в них: як їм вдалося зберегти свою, як я дізналася, ще університетську дружбу?

– У нас угода – не зачіпати ці теми. Не робити одна одній боляче. А колись ми сперечалися, розривали стосунки. Роками не спілкувалися. Але це минуло.

– Тепер говоримо тільки про дітей та онуків. Що в кого на дачі росте.

– Зберуться наші друзі... Також ані слова про політику. Кожен своїм шляхом прийшов до цього. Живемо разом: «Господа» і «товариші». «Білі» й «червоні». Але ніхто вже не хоче стріляти. Досить крові.

Про братів і сестер, катів і жертв... та електорат

Александр Порфир'євич Шарпіло – пенсіонер, 63 роки

Із розповіді сусідки Марини Тихонівни Ісайчик:

– Чужі люди, що вам потрібно? Ходять і ходять. Ну... смерть без причини не буває, причина завжди є. Смерть знайде причину.

Горіла людина на своїй грядці з огірками... Облив голову ацетоном і підпалив сірником. Сиджу, телевизор увімкнула, чую – крики. Старий голос... знайомий... Сашків, наче, голос, і якийсь молодий. Ішов собі студент, технікум у нас тут поблизу, і бачить – людина горить. Ну, що ти скажеш! Прибіг, почав гасити. Сам обгорів. Коли я прилетіла, Сашко вже на землі лежав, стогнав... голова жовта... Чужі люди, ну, що воно вам... Що вам чуже горе?

Усім на смерть подивитися кортить. О-ой! А взагалі... взагалі... У нашому селі, де я дівувала в батьків, був старий, він любляв приходити й дивитися, як умирають. Баби соромили, гнали його з хати: «Іди геть, чортяко!», а він сидить. Жив довго. Може, і справді чорт! Що тут дивитися? Куди... в який бік? Після смерті нічого немає. Помер – і все, закопали. А живий, хай і нещасний, і по вітерцю походить, і по садочку. А коли дух вийшов, немає людини, є земля. Дух – це дух, а вся решта – земля. Земля – і все. Хтось у колисці вмирає, а хтось до сивини живе. Щасливі люди не хочуть помирати... і ті... ті, кого люблять, теж не хочуть. Відпрошуються. А де вони, щасливі люди? По радіо колись говорили, що після війни всі щасливі будемо, і Хрущов, пам'ятаю, обіцяв... що скоро комунізм настане. Горбачов клявся, дуже гарно говорив... Доладно. Тепер Єльцин клянеться, на рейки грозився лягти... Чекала й чекала я на гарне

життя. Маленькою чекала... і коли підросла... Тепер уже стара... Якщо коротше, всі обдурили, життя ще гіршим стало. Почекай-потерпи та почекай-потерпи. Почекай-потерпи... Чоловік помер. Вийшов на вулицю, упав і все – відмовило серце. Ані метром не переміряти, ані на вагах не переважити, скільки ми всього пережили. А ось – живу. Живу. Діти розїхалися: син – у Новосибірську, а дочка в Ризі з родиною залишилася, тепер, вважає, за кордоном. На чужині. Там уже російською не говорять.

Іконка на покуті в мене, й песика тримаю, щоб було з ким поговорити. Одна головня й уночі не горить, а я намагаюся. Отакооо... Добре, що Бог дав людині й собаку, й кішку... і дерево, і птаха... Дав для того Він оце все, щоб людина раділа й життя не здалося їй довгим. Не набридло. А мені одне, що не набридло – дивитися, як пшениця жовтіє. Наголодувалася я за своє життя так, що найбільше люблю, як зерно половіє, колосся гойдається. Мені це – як вам картина в музеї... І зараз не женуся за білою булкою, а смакує найкраще чорний посолений хліб із солодким чаєм. Почекай-потерпи... та почекай-потерпи... Від усякого болю один у нас засіб – терплячість. Так і життя минуло. От і Сашко... наш Порфирич... Терпів, терпів, та й не витерпів. Ось як! Тут плачемо... і коли йдемо, теж плачемо...

Знову люди почали в Бога вірити, бо немає іншої надії. А колись нас у школі вчили, що Ленін – бог, і Карл Маркс – бог. Зерно в храми засипали, буряки звозили. Так було, поки війна не почалася. Почалася війна... Сталін церкви відчинив, щоб молитви правили за перемогу російської зброї, і звернувся до народу: «Брати та сестри... друзі мої...» А до того – хто ми були? Вороги народу... куркулі й підкуркульники... У нашому селі всі міцні родини розкуркулили, якщо двоє коней і дві корови у дворі – це вже куркулі. До Сибіру їх вивозили, кидали там у голу тайгу... Жінки душили своїх дітей, щоб ті не мучилися. Ой, горя... сліз людських... було більше, ніж на землі води. А тут Сталін попросив: «Брати та сестри...» Повірили йому. Пробачили. І Гітлера перемогли! А Гітлер у броні до нас прийшов... у

залізі... Все одно перемогли! А тепер – хто я? Ми? Електорат... Я телевизор дивлюся. Новини не пропускаю... Тепер ми – електорат. Наша річ – піти проголосувати правильно – і годі. Я одного разу хворіла, не пішла на дільницю, так вони самі до мене приїхали на машині. Із червоною скринькою. Цього дня про нас згадують... Ота-а-ак...

Як живемо, так і вмираємо... Я й у церкву ходжу, і хрестика ношу, а щастя як не було, так і немає. Не зібрала я щастя. І вже не допитаєшся. Швидше б умерти... Швидше би Царствіє Небесне, набридло терпіти. Так і Сашко... Лежить тепер на кладовищі... відпочиває... *(Перехрестилася.)* Із музикою поховали, зі слізьми. Усі плакали. Цього дня багато плачуть. Шкодують. А чого каятися? Після смерті хто почує? Залишилося: дві кімнатки в бараці, одна грядка, червоні грамоти й медаль «Переможець соціалістичного змагання». У мене така ж медалька у шафі лежить. І стахановкою була, й депутатом. Поїсти не завжди вистачало, а червону грамоту дадуть. Сфотографують. Нас тут три родини в цьому бараці. Поселилися молодими, думали – на рік-два, а прожили все життя. У бараці й померемо. Хто двадцять, хто тридцять років... стояли в черзі на квартиру, чекали... Тепер об'явився Гайдар і сміється: ідіть – купуйте. За які такі статки? Гроші наші пропали... одна реформа, друга... обікрали нас! Таку країну спустили в унітаз! У кожної родини – дві кімнатки, сарайчик і грядка. Ми однакові. Ото заробили! Забагатіли! Усе життя вірили, що коли-небудь будемо добре жити. Омана! Велика омана! А життя... краще й не згадувати... Терпіли, працювали і страждали. А тепер уже не живемо, а дні проводжаємо.

Ми із Сашком із одного села... Тут... під Брестом... Бувало, сядемо з ним увечері на лавочці та згадуємо. А про що ще говорити? Гарною він був людиною. Не пив, не п'яниця... ні-і-і... хоча самотою жив. Що робити самотньому чоловікові? Випив – поспав... випив... Ходжу собі двором. Тупцяю. Ходжу й думаю: земне життя – не всьому кінець. Смерть – душі простір... де він там? Наостанок про сусідів подумав. Не забув. Барак старий, одразу після війни побудували, дерево

всохло і, як папір, загорілося б, запалало. Умий! негайно! Згоріли б до трави... до піску... Написав записку дітям: «Виховуйте онуків. Прощавайте» – і поклав на помітне місце. Пішов на город... на свою грядку...

Ой-ой! Взагалі... взагалі... Приїхала «швидка», на ноші його кладуть, а він зопалу встає, хоче сам іти. «Ти що, Сашку, накоїв?» – проводжала я його аж до машини – «Утомився жити. Синові подзвони, нехай у лікарню приїде». Він іще зі мною розмовляв... Піджак обгорілий, а плече біле, чисте. П'ять тисяч рублів залишив... Колись були великі гроші! Зняв з ощадкнижки і на стіл поклав поруч із запискою. Усе життя збирав. До перебудови за такі гроші можна було купити машину «Волга». Найдорожчу! А зараз? Вистачило на нові черевики та вінок. Ось як! Лежав на ношах і чорнів... Чорнів на моїх очах... Забрали лікарі й того хлопця, який його рятував, хапав з мотузки мокрі мої простирадла (я вдень випрала) й кидав на нього. Чужий хлопець... студент... проходив поблизу і бачить – людина горить! Сидить на грядці, зіщулився й горить. Димить. Мовчить! Так потім він нам і розповідав: «Мовчить і горить». Жива людина... Уранці син до мене постукав у двері: «Тато помер». У труні лежав... голова вся спалена і руки... Чорний... чорний... Руки в нього були золоті! Усе вмів. І за столяра, й за муляра. Тут у кожного про нього пам'ять залишилася – у кого стіл, у кого книжкові полиці... етажерочки... До ночі, бувало, стоїть у дворі й стругає, як зараз бачу – стоїть і стругає. Любив дерево. Розрізняв дерево за запахом, за стружкою. Кожне дерево, казав, по-своєму пахне, найміцніший запах у сосни: «Сосна – як гарний чай пахне, а клен має веселий запах». До останнього дня працював. Справедлива приказка: поки ціп у руках, так і хліб у зубах. На пенсію ніяк зараз не прожити. Я сама в няньки найнялася, чужих дітей доглядаю. Копійку дадуть, так і цукру куплю, і докторської ковбаски. А що наша пенсія? Купиш хліба та молока, а капці на літо вже не купиш. Не вистачить. Старі раніше сиділи на лавочці на подвір'ї безтурботно. Балакали. А тепер ні... Хтось порожні пляшки містом збирає, хтось біля церкви стоїть... у

людей просить... Хтось насінням або сигаретами на автобусній зупинці торгує. Талонами на горілку. У нас затоптали у винному відділі людину. Насмерть. Горілка тепер дорожча від цього... як його? Ну, цього – американського долара. За горілку в нас все купиш. І сантехник прийде, й електрик. А так – не докличешся. Взагалі... взагалі... Життя промайнуло... Єдине, що час ні за які гроші не купиш. Плач перед Богом чи не плач, не докупишся. Так задумано.

А Сашко сам не захотів жити. Відмовився. Сам повернув Богові квиточок... Ой, Бо-о-же! Їздить та їздить тепер міліція. Розпитують... *(Прислухалася.)* Ото-о-о... Поїзд гуде... Це – московський – Брест – Москва. Мені й годинника не треба. Встаю, коли варшавський крикне – о шостій ранку. А там мінський, перший московський... Уранці й уночі вони різними голосами кричать. Усю ніч, бува, слухаю. На старість сон відлітає... Із ким мені тепер розмовляти? Тепер сама на лавочці сиджу... Я його втішала: «Сашку, знайди добру жінку. Оженися». – «Лізка повернеться. Чекатиму». Я сім років її не бачила, як вона від нього пішла. З офіцером якимось зв'язалася. Молода... Молодша за нього на багато років. Кохав він її сильно. Билася в труну головою: «Це я Сашкові життя поламала». Ой-ой! Взагалі... Кохання – не волосина, швидко не вирвеш. І хрестом кохання не зв'яжеш. Чого потім плакати? Хто тебе почує з-під землі... *(Мовчить.)* Ой, Бо-о-же! До сорока років можна все робити, й грішити можна. А після сорока слід каятися. Тоді Бог простить.

(Сміється.) Усе пишеш? Ну, пиши-пиши. Я ще розповім... У мене горя не один мішок... *(Підвела голову.)* Оно-о-о... Ластівки прилетіли... Тепло буде. Правду сказати, до мене одного разу вже приходив кореспондент... Про війну розпитував... Я останнє з двору винесу, аби тільки війни не було. Жахливіше за війну нічого немає! Під німецькими кулеметами стоїмо, а наші хати тріщать від вогню. Палають і садки. Ой-ой! Із Сашком ми війну щодня згадували... У нього батько зник без вісті, а брат у партизанах загинув. Зігнали до Бреста полонених – хмари людей! Їх гнали шляхами, як коней, тримали за огорожею, вмирили вони й валялися, як сміття. Ціле літо

Сашко ходив і шукав там із мамою свого батька... Почне мені розповідати... і не може зупинитися... Шукали вони серед мертвих, шукали серед живих. Ніхто вже смерті не боявся, смерть стала звичайною річчю. До війни співали: *«От тайги и до британских морей / Красная Армия всех сильнее...»* Гордо ми співали! Навесні крига розтанула... скресла... Уся ріка за нашим селом була забита трупами, голі, почорнілі, тільки ремені на поясах блищать. Ремені з червоними зірочками. Немає моря без води, а війни – без крові. Бог дає життя, а під час війни його забирає будь-хто... *(Плаче.)* Ходжу-ходжу двором. Тупцяю. І здається, що Сашко за спиною стоїть. І голос його почую. Озирнусь – нікого. Взагалі... взагалі... Що ти, Сашку, накоїв? Таку муку вибрав! Ну, може, одне: на землі горів, так на небі не буде. Відмучився. Десь же зберігаються всі наші сльози... Як там його зустрінуть? Каліки по землі повзають, паралізовані лежать, німі живуть. Не нам вирішувати... не наша воля... *(Хреститься.)*

Довіку я війну не забуду... Німці увійшли до села... Молоді, веселі. І такий був гуркіт! Вони вїхали на величезних машинах, і мотоцикли в них були на трьох колесах. А я до цього ніколи не бачила мотоцикла. Машини в колгоспі були – полуторки, з дерев'яними бортами, низенькі машини. А ці! Як будинок! Я побачила їхніх коней, не кінь, а гора. На школі вони написали фарбою: «Червона Армія вас кинула!» Почалися німецькі порядки... У нас жило багато євреїв: Аврам, Янкель, Мордух... Їх зібрали й повезли в містечко. Вони були з подушками, ковдрами, а їх одразу всіх повбивали. Зібрали з усього району й постріляли в один день. Скинули в яму... Тисячі... тисячі людей... Розповідали, що три доби кров ішла нагору... Земля дихала... жива була земля... На тому місці тепер парк. Зона відпочинку. Із того світу нема привіту. Ніхто не крикне... Та-а-ак... Я думаю так... *(Плаче.)*

Не знаю... як воно було? Самі вони прибилися до неї чи вона їх у лісі знайшла? Сусідка наша переховувала в повітці двох єврейських хлопчиків, гарних-прегарних. Янголята! Усіх розстріляли, а вони сховалися. Утекли. Одному – вісім, а другому – десять років. І наша

мама їм молоко носила... «Діти, ні-ні... – просила вона нас. – Нікому ані слова». А в тій родині був старий-престарий дід, ще ту війну з німцями пам'ятав... Першу... Він їх годує і плаче: «Ой, дітки, зловлять вас і будуть мучити. Міг би, так краще б я сам вас убив». Такі слова... А чорт усе чує... *(Хреститься.)* Приїхали три німці на чорному мотоциклі з великим чорним собакою. Хтось доніс... Завжди є такі люди, в них душа чорна. Живуть вони... як без душі... І серце в них медичне, а не людське. Нікого їм не шкода. Хлопчики побігли в поле... в жито... Німці нацькували на них собаку... Збирали люди їх потім по шматочках... по ганчірочці... Нічого було ховати, й ніхто не знав, під яким прізвищем. Сусідку німці прив'язали до мотоцикла, вона бігла, поки серце не розірвалося... *(Уже й не витирає сльози.)* Під час війни людина людини боялася. І свого, й чужого. Скажеш удень – птахи почують, скажеш уночі – почують миші. Мама вчила нас молитов. Без Бога тебе й черв'як проковтне.

Дев'ятого травня... на наше свято... Вип'ємо із Сашком по скляночці... поплачемо... Важко сльози ковтати... Взагалі... взагалі... У десять років залишився він у родині за батька, й за брата. А мені, коли закінчилася війна, виповнилося шістнадцять років. Пішла працювати на цементний завод. Треба мамі допомагати. Тягали мішки з цементом по п'ятдесят кіло, вантажили на бортову машину пісок, гравій, арматуру. А я хотіла вчитися... Боронували й орали на корові... Корова ревла від такої праці... А що їли? Що їли? Жолуді товкли, шишки в лісі збирали. Усе одно мріяла... Усю війну мріяла: закінчу школу, стану вчителькою. Останній день війни... було тепло-тепло... Ми з мамою пішли в поле... Примчав на кавалерійському коні міліціонер: «Перемога! Німці підписали капітуляцію!» Гасав полями і всім кричав: «Перемога! Перемога!» Люди бігли в село. Кричали, плакали, матюкалися. Найбільше плакали. А назавтра почали думати: як далі жити? У хатах – порожньо, в сараях – вітер. Кружки, зроблені з банок консервних... Банки після німецьких солдатів залишилися... Свічі зі стріляних гільз. Про сіль за війну забули, ходили, і в усіх кістки гнулися. Німці, коли відступали, кабана

в нас забрали, останніх курей половили. А перед тим партизани вночі корівку повели... Корівку мама не віддавала, так один партизан вистрілив угору. У дах. Склали в мішок вони і швейну машинку, і мамині сукні. Партизани то були чи бандити? Зі зброєю... Взагалі... взагалі... Людина жити завжди хоче, й під час війни також. Під час війни багато про що дізнаєшся... Немає звіра гіршого за людину. Це людина людину вбиває, а не куля. Людина людину... Ми-и-ла ти моя!!

Покликала мама ворожку... Ворожка наворожила: «Все буде добре». А нам нічого їй дати. Мама знайшла два буряки в погребі й була рада. І ворожка рада. Поїхала я вступати, як мріяла, до педучилища. Там слід було заповнити анкету... Усе я написала й дійшла до запитання: чи були ви або ваші родичі в полоні або під окупацією? Я відповіла – так, звісно, були. Директор училища покликав мене до кабінету: «Дівчино, забори свої документи». Був він фронтовик, без однієї руки. Із порожнім рукавом. Так я дізналася, що ми... всі, хто був під окупацією... неблагонадійні. Під підозрою. Уже ніхто не говорив нам «брати та сестри»... Через сорок років тільки цю анкету відмінили. Сорок років! Життя моє закінчилося, поки відмінили. «А хто нас під німцями залишив?» – «Тихо, дівчино, тихо...» – директор зачинив двері, щоб ніхто не чув. «Тихо... тихо...» Як ти долю оминеш? Серпом воду різати... А Сашко вступав до військового училища... Написав в анкеті, що родина їхня була під окупацією, а батько зник без вісті. Його одразу відрахували... *(Мовчить.)* Нічого, що я вам і про себе, і своє життя описую? Ми всі однаково жили. Щоб мене тільки не посадили за цю розмову. Є ще радянська влада чи вже зовсім вона пропала?

За горем і добро забула... Як молодими були й любилися. Я на Сашковому весіллі гуляла... Кохав він Лізку, довго залицявся. Вмирав за нею! Білу фату на весілля з Мінська привіз. Заніс молоду в барак на руках... Старі наші звичаї... Молодий несе молоду на руках, як дитину, щоб домовик не побачив. Не помітив. Домовик чужих не любить, проганяє. Він же в домі господар, треба йому сподобатися.

А-а-а... *(Махнула рукою.)* Тепер уже ні в що не вірять. Ані в домовика, ані в комунізм. Живуть люди без жодної віри! Ну може, в кохання ще вірять... «Гірко! Гірко!» – кричали ми в Сашка за столом. А як тоді пили? Одна пляшка на весь стіл, на десятих людей... Тепер на кожного пляшку став. Корівку треба продати, щоб синові або дочці справити весілля. Кохав він Лізку... Але серцем не приманиш, та й за вуха не притягнеш. Взагалі... взагалі... Гуляла вона, як кішка. Діти виросли, зовсім від нього пішла. Не озирнулася. Я йому радила: «Сашку, знайди справну жінку. Зіп'єшся». – «Скляночку наллю. Фігурне катання подивлюся й спати лягаю». Самому спати – й ковдра не гріє. І в раю нудно самому. Пив, але не запивав. Ні... не запивав, як інші. О! Тут у нас є сусід... Він і одеколон «Гвоздика» п'є, і лосьйон, і денатурат, і мийні засоби... І треба тобі – живий! Тепер пляшка горілки коштує, як раніше пальто. А закуска? Півкіло ковбаси – половина моєї пенсії. Пийте свободу! Їжте свободу! Таку країну здали! Державу!! Без єдиного пострілу... Я одного не розумію, чому в нас ніхто не запитав? Я все життя велику країну будувала. Так нам казали. Обіцяли.

Я і ліс рубала, і шпали на собі тягала... Їздили ми з чоловіком у Сибір. На комуністичне будівництво. Пам'ятаю ріки: Єнісей, Бірюса, Мана... Будували залізницю Абакан – Тайшет. Везли нас туди в товарних вагонах: два яруси збитих нар, ані матраців, ані білизни, під голову – кулак. У підлозі – дірка... За потреби – відро (завішували його простирадлом). Зупиниться поїзд у полі, нагребемо сіна: наша постіль! Світла у вагонах не було. Але всю дорогу співали комсомольських пісень! Драли горло. Сім днів їхали... Прибули! Глуха тайга, снігу – в людський зріст. Незабаром почався скорбут, кожен зуб хитався. Воші. А норма – ого! Чоловіки, хто охочий, ходили на ведмедя. Тоді в нас з'являлося м'ясо в казанах, а то – каша й каша. Я запам'ятала, що ведмедя б'ють тільки в око. Жили в бараках – ані душу, ані бані. Улітку їздили в місто й у фонтані милися. *(Сміється.)* Хочеш слухати, додам іще...

Забула розповісти, як я заміж вийшла... Мені вісімнадцять років. Це я вже працювала на цегляному заводі. Цементний завод закрили, і я пішла на цегляний. Спочатку була глининицею. Тоді глину копали вручну, лопатами... Ми розвантажували машини й укладали глину у дворі рівним шаром, щоб вона «дозрівала». Через півроку вже катала навантажені вагонетки від пресу до печі: туди – із сирого цеглою, а звідти – з обпаленою, гарячою. Цеглу ми самі діставали з печі... Божевільна температура! За зміну – чотири-шість тисяч цеглин витягнеш. До двадцяти тонн. Працювали самі жінки... та дівчата... Були й хлопці, але хлопці здебільшого на машинах. За кермом. Почав один за мною упадати... Підійде, засміється... і покладе руку мені на плече... Яюсь каже: «Поїдеш зі мною?» – «Поїду». Навіть не запитала – куди. Так ми завербувалися до Сибіру. Комунізм будувати! *(Мовчить.)* А тепер... ох! Взагалі... взагалі... Усе даремно... даремно мучилися... Це важко визнати й важко з цим жити. Стільки працювали! Будували. Усе руками. Час суворий! Я на цегляному заводі працювала... Одного разу проспала. Після війни за запізнення на роботу... на десять хвилин запізнився – в'язниця. Урятував бригадир: «Скажеш, що я тебе в кар'єр відправляв...» Доніс би хтось, то і його судили б. Після п'ятдесят третього вже за запізнення не карали. Після смерті Сталіна люди почали усміхатися, а до того обачно жили. Без усмішки.

А... що тепер згадувати? Цвяхи на пожарищі збирати. Усе згоріло! Усе наше життя... все наше пропало... Будували... будували... Сашко на цілину їздив. Там комунізм будував! Світле майбутнє. Казав, що в наметах узимку спали без спальних мішків. У своєму одязі. Руки там собі відморозив... але все одно пишався! *«Вьется дорога длинная, / Здравствуй, земля целинная!»* Був у нього партквиток, червона книжечка з Леніним, дорога йому. Депутат і стахановець, як і я. Промайнуло життя, пролетіло. Сліду немає, вже не знайдеш... Учора три години стояла в черзі за молоком – і мені не вистачило. Німецький пакунок в дім принесли з подарунками: крупа, шоколад, мило... Переможцям – від переможених. Мені німецького пакунка

не треба. Ні-і-і... не взяла. *(Перехрестилася.)* Німці із собаками... на собаках шерсть блищить... Ідуть лісом, а ми – в болоті. У воді по горло. Жінки, дітки. І корови стоять разом із людьми. Мовчать. Корови, як люди, мовчать. Усе розуміють. Не хочу я німецьких цукерок і німецького печива! Де – моє? Моя праця? Ми так вірили! Вірили, що коли-небудь буде гарне життя. Почекай-потерпи... Отож почекай-потерпи... Усе життя по казармах, по гуртожитках, по бараках.

Ну, що ти вдієш? То й нехай... Усе можна пережити, крім смерті. Смерть не переживеш... Тридцять років Сашко на меблевій фабриці відтарабанив. Нагарувався. Рік тому провели його на пенсію. Годинник подарували. Але без роботи він не залишився. Люди йшли і йшли із замовленнями. Та-а-ак... А все одно був невеселий. Сумний. Голитися покинув. Тридцять років на одній фабриці, вважай, півжиття! Там уже дім рідний. Із фабрики йому й труну привезли. Багата труна! Уся блищала, а всередині в оксамиті. У таких тепер лише бандитів ховають і генералів. Усі руками мацали – небувала річ! Коли з барака труну виносили, посипали зерно на поріг. Так треба, щоб живим було легше залишатися. Наші старі звичаї... Поставили труну у дворі... хтось із родичів попросив: «Люди добрі, простіть». «Бог простить», – відповідали всі. А що прощати? Жили дружно, однією родиною. У тебе нема – я дам, у мене не стало – ти принесеш. Любили наші свята. Будували соціалізм, а тепер кажуть по радіо, що соціалізм закінчився. А ми... а ми залишилися...

Поїзди гудуть... гудуть... Чужі люди, що вам потрібно? Що? Однакової смерті немає... Я першого сина в Сибіру народила, дифтерит – хоп і задавив. Усе одно живу. Вчора до Сашка на могилку збігала, посиділа з ним. Розповіла, як Лізка плакала. Билася в труну головою. Кохання років не лічить...

Помремо... і все добре буде...

Про шепіт і крик... і захват

Маргарита Погребицька – лікар, 57 років

– Моє свято... Сьоме листопада... Велике, яскраве... Найяскравіше враження мого дитинства – військовий парад на Червоній площі...

Я в тата на плечах, а до руки в мене прив'язана червона кулька. У небі над колонами величезні портрети Леніна і Сталіна... Маркса... гірлянди й букети з червоних, блакитних, жовтих кульок. Червоний колір. Улюблений, найулюбленіший. Колір революції, колір пролитої в її ім'я крові... Велика Жовтнева революція! Це тепер: воєнний переворот... більшовицька змова... російська катастрофа... Ленін – німецький агент, а революцію зробили дезертири й підпилі матроси. Я затуляю вуха, не бажаю чути! Це вище за мої сили... Усе життя я прожила з вірою: ми найщасливіші, народилися в небаченій і прекрасній країні. Іншої такої країни немає! У нас є Червона площа, там, на Спаській вежі, б'ють куранти, за якими звіряють час у всьому світі. Так говорив мені тато... і мама, і бабуся... *«День сьомого листопада – красний день календаря...»* Перед цим ми довго не лягали спати, всією сім'єю робили квіти з паперу, вирізали з картону сердечки. Розмальовували. Уранці мама та бабуся залишалися вдома, готували святковий обід. Гості цього дня приходили обов'язково. Вони приносили в авосьці коробку з тортом і вино... Целофанових пакетів тоді ще не було... Бабуся пекла свої славнозвісні пиріжки з капустою та грибами, а мама «ворожила» над салатом «олів'є» і варила незмінний холодець. А я – з татом!

На вулиці безліч людей, на пальтах та піджаках усі мають червоні стрічки. Сяють червоні полотнища, грає військовий духовий оркестр. Трибуна з нашими вождями... і пісня: *«Столица мира, Родины столица, / Сверкаешь ты созвездием Кремля, / Тобою вся вселенная гордится, / Гранитная красавица – Москва...»* Хотілося увесь час кричати «Ура!» Із репродуктора: *«Слава трудящимся Московского*

дважды ордена Ленина и Красного Знамени завода имени Лихачева! Ура, товарищи!» – «Ура! Ура!!» «Слава нашему героическому Ленинскому комсомолу... Коммунистической партии... Нашим славным ветеранам...» – «Ур-ра! Ура!!» Краса! Захоплення! Люди плакали, радість переповнювала... Духовий оркестр грав марші та революційні пісні: «Дан приказ ему на запад, / Ей в другую сторону./ Уходили комсомольцы/ На гражданскую войну...» Я знаю напам'ять слова всіх пісень, я нічого не забула, часто їх співаю. Співаю сама собі. (Тихо наспівує.) «Широка страна моя родная, / Много в ней лесов, полей и рек. / Я другой страны такой не знаю, / Где так вольно дышит человек...» Нещодавно знайшла у шафі старі платівки, зняла з антресолі патефон, весь вечір промайнув у спогадах. Пісні Дунаєвського та Лебедєва-Кумача – як ми їх любили! (Мовчить.) І ось я високо-високо. Це тато підіймає мене на руках... вище, ще вище... Настає найважливіший момент – зараз з'являться і загримлять бруківкою могутні тягачі із зачохленими ракетами, танки, й піде артилерія. «Запам'ятай це на все життя!» – намагається перекричати галас тато. І я знаю, що запам'ятаю! А дорогою додому ми зайдемо в магазин, і я отримую своє улюблене ситро «Буратіно». Цього дня мені дозволялося все: свищики, цукерки-півники на паличках...

Я любила нічну Москву... ці вогні... Коли мені було вже вісімнадцять років... вісімнадцять років! – я закохалася. Коли я зрозуміла, що закохана, я поїхала, ніколи не здогадаєтесь, куди я поїхала? Я поїхала на Червону площу, перше, що я захотіла – бути в ці хвилини на Червоній площі. Кремлівська стіна, чорні ялинки в снігу й засипаний кучугурами Александрівський сад. Я дивилася на все це й знала, що буду щасливою. Обов'язково буду!

А нещодавно ми з чоловіком були в Москві. І вперше... Уперше не пішли на Червону площу. Не вклонилися. Уперше... (На очах сльози.) Чоловік у мене вірменин, побралися ми студентами. У нього ковдра, а в мене розкладачка – так ми починали жити. Після закінчення Московського медінституту отримали розподіл у Мінськ. Усі мої

подруги роз'їхалися хто куди: одна – в Молдову, інша – в Україну, хтось в Іркутськ. Тих, хто поїхав в Іркутськ, ми називали «декабристками». Країна одна – їдь, куди заманеться! Жодних кордонів тоді не було, віз і митниць. Чоловік хотів повернутися на Батьківщину. У Вірменію. «Поїдемо на Севан, побачиш Арарат. Спробуєш справжній вірменський лаваш», – обіцяв він мені. Але запропонували – Мінськ. І ми: «Давай в Білорусь!» – «Давай!» Це ж молодість, попереду ще стільки часу – здається, його на все вистачить. Приїхали в Мінськ, і тут нам сподобалося. Їдеш і їдеш: озера та ліси, партизанські ліси, болота та пущі, зрідка поля серед цих лісів. Наші діти тут вирости, в них улюблені страви – драники, білоруська мочанка. «Бульбу жарят, бульбу варят...» Вірменський хаш на другому місці... Але щороку всією родиною ми їздили в Москву. Аякже! Без цього я не могла жити, я повинна була походити по Москві. Подихати її повітрям. Чекала... Завжди з нетерпінням чекала на ці перші хвилини, коли поїзд підходив до Білоруського вокзалу, лунав марш, і серце стрибало від слів: «Товариші пасажери, наш поїзд прибув до столиці нашої Батьківщини – міста-героя – Москви!» *«Кипучая, могучая, никем непобедимая,/ Москва моя, страна моя, ты самая любимая...»* Виходиш з вагона під цю музику.

Що... де ми? Нас зустріло чуже, незнайоме місто... Вітер носив вулицями брудний папір, подрані газети, під ногами гуркотіли банки з-під пива. На вокзалі... й біля метро... Скрізь сірі ряди людей, усі щось продавали: жіночу білизну і простирадла, старе взуття й дитячі іграшки, сигарети можна було купити на штуки. Як у фільмах про війну. Я тільки там це бачила. На якомусь драному папері, картонних коробках просто на землі лежали ковбаса, м'ясо, риба. В одному місці все це накриває подертий целофан, а в іншому – ні. І москвичі це купували. Торгувалися. Плетені шкарпетки, серветки. Тут цвяхи, і тут же їжа, одяг. Мова українська, білоруська, молдавська... «Ми з Вінниці приїхали...» «А ми – з Бреста...» Багато жебраків... Звідки їх стільки? Каліки... як у кіно... У мене одне порівняння – як у старому радянському кіно. Неначе я фільм дивилася...

На Старому Арбаті, моєму улюбленому Арбаті, я побачила торгові ряди – з матрьошками, самоварами, іконами, фотографіями царя та його родини. Портрети білогвардійських генералів – Колчака, Денікіна і бюст Леніна... Матрьошки всіляких різновидів – «горбіматрьошки» та «єльциноматрьошки». Я не впізнавала своєї Москви. Що це за місто? Просто на асфальті, на якихось цеглинах сидів старий і грав на акордеоні. З орденами. Співав він воєнні пісні, біля ніг – шапка з монетками. Пісні наші улюблені: *«Бьется в тесной печурке огонь, / На поленьях смола, как слеза...»* Захотілося підійти... але його вже оточили іноземці... Почали фотографуватися. Щось йому кричали італійською, французькою та німецькою. Ляскали по плечах: «Давай! Давай!» Їм було весело, вони були задоволені. Аякже! Так нас боялися... а тепер... Ось! Купа мотлоху... імперія – пшик! Поряд із матрьошками та самоварами гора червоних прапорів і вимпелів, партійні та комсомольські квитки. І бойові радянські нагороди! Ордени Леніна та Червоного Прапора. Медалі! *«За отвагу»* і *«За боевые заслуги»*. Торкаюся їх... гладжу... Не вірю! Не вірю! *«За оборону Севастополя»* й *«За оборону Кавказу»*. Усе справжнє. Рідне. Радянська військова форма: мундири, шинелі... кашкети із зірочками... А ціни – в доларах... «Скільки?» – запитав чоловік і показав на медаль *«За отвагу»*. – «За двадцять доларів продам. А, нехай, давай “штуку” – тисячу рублів». – «А орден Леніна?» – «Сто доларів...» – «А совість?!» – мій чоловік ладен був у бійку полізти. – «Ти що, з дуба впав? Із якої діри виліз? Предмети доби тоталітаризму». Так і сказав... Мовляв, це вже «залізяки», але іноземцям подобаються, у них зараз мода на радянську символіку. Ходовий товар. Я закричала... Покликала міліціонера... Я кричала: «Дивіться! Дивіться... А-а-а...» Міліціонер нам підтвердив: «Предмети доби тоталітаризму... до відповідальності притягаємо за наркотики та порнографію...» А партквиток за десять доларів – не порнографія? Орден Слави... або ось червоний прапор із портретом Леніна – за долари? Було таке відчуття, ніби ми стоїмо серед якихось декорацій. Нас розігрують. Ми кудись не туди приїхали. Я

стояла і плакала. Італійці поруч міряли військові шинелі та кашкети з червоними зірочками. «Карашо! Карашо!» А ля рус...

Уперше я була в мавзолеї з мамою. Пам'ятаю, що йшов дощ, холодний, осінній дощ. Ми простояли в черзі шість годин. Сходинки... напівморок... вінки... Шепіт: «Проходьте. Не затримуйтесь». Крізь сльози я нічого не розгледіла. Але Ленін... мені здалося, що він світиться... Маленькою я переконувала маму: «Матусю, я ніколи не помру». – «Чому ти так гадаєш? – питала мама. – Усі вмирають. Навіть Ленін помер». Навіть Ленін... Я не знаю, як мені про все розповісти... А мені треба... я хочу. Я хотіла би говорити... говорити, але не знаю, з ким. Про що? Про те, якими ми були неймовірно щасливими! Тепер я в цьому абсолютно переконана. Зростали вбогими та наївними, але про це не здогадувалися й нікому не заздрили. До школи ми ходили з дешевими пеналами та ручками за сорок копійок. Улітку взуєш парусинові капці, натреш їх зубним порошком – гарно! Узимку – в гумових ботиках, мороз – ступні пече. Весело! Вірили, що завтра буде краще, ніж сьогодні, а післязавтра краще, ніж учора. У нас було майбутнє. І минуле. Усе в нас було!

Любили, безмежно любили Батьківщину – най-найкращу! Перший радянський автомобіль – ура! Неписьменний робітник винайшов секрет радянської нержавійки – перемога! А те, що цей секрет уже давно відомий усьому світові, ми потім дізналися. А тоді: першими полетимо через полюс, навчимося керувати північним саявом... повернемо в інший бік гігантські ріки... зросимо вічні пустелі... Віра! Віра! Віра! Щось вище за розум. Я прокидалася під звуки гімну замість будильника: *«Союз нерушимый республик свободных / Сплотила навеки Великая Русь...»* У школі ми багато співали... Я пам'ятаю наші пісні... (Наспівує.) *«Отцы про свободу и счастье мечтали. / За это сражались не раз. / В борьбе создавали и Ленин, и Сталин / Отечество наше для нас...»* Удома згадували... Наступного дня, як мене прийняли в піонери, вранці заграв гімн, я підхопилася й стояла на ліжку, доки гімн не закінчився. Піонерська клятва:

«Я... вступаю в ряди... перед лицом своих товарищей... торжественно обещаю: горячо люблю свою советскую Родину...» Удома було свято, пахло пирогами на мою честь. Із червоною краваткою я не розлучалася, прала і прасувала її щоранку, щоб жодних брижів. І навіть в інституті зав'язувала шарфик піонерським вузлом. Мій комсомольський квиток... лежить він у мене досі... Додала собі рік, щоб чимшвидше вступити до комсомолу. Я любила вулицю, там завжди працювало радіо... Радіо – це було наше життя, це все. Відчиниш вікно – ллється музика, й така музика, що встанеш і крокуєш по квартирі. Наче в шерензі... Може, це була тюрма, але мені було тепліше в цій тюрмі. Так ми звикли... Навіть у черзі досі стоїмо одне біля одного, якнайближче, аби разом. Ви помітили? (*І знову тихо наспівує.*) *«Сталин – наша слава боевая, / Сталин – нашей юности полет, / с песнями, борясь и побеждая, / Наш народ за Сталином идет...»*

І – так! Так! Так! Найбільша мрія – померти! Пожертвувати собою. Віддати. Комсомольська клятва: «Готова віддати своє життя, якщо воно знадобиться моєму народові». І це були не слова, нас так насправді виховали. Якщо вулицею йшла колона солдатів, всі зупинялися... Після Перемоги солдат був надзвичайною людиною... Коли я вступала до партії, я написала в заяві: «Із Програмою та Статутом ознайомлена та визнаю. Готова віддати всі сили, а якщо буде потрібно, то й життя своїй Батьківщині». (*Уважно дивиться на мене.*) А ви що про мене думаєте? Ідіотка, авжеж? Інфантильна... Мої деякі знайомі... Так вони відверто насміхаються: емоційний соціалізм, паперові ідеали... Так я в їхніх очах виглядаю. Тупа! Даун! Ви – інженер людських душ. Хочете мене розрадити? Письменник у нас – більше, ніж письменник. Учитель. Духівник. Це раніше, а зараз уже не так. Багато людей в церквах на службі стоїть. Тих, які глибоко вірують, мало, більшість страждених. Як от і я... Із травмою... Я не за канонам вірю, а за серцем. Молитов не знаю, а молюся... Панотець у нас – колишній офіцер, все про армію проповіді читає, про атомну бомбу. Про ворогів Росії та масонські змови. А я інших слів хочу,

зовсім інших слів... Не цих. А навколо тільки ці... Багато ненависті... Немає місця, де можна душею притулитися. Увімкну телевизор, і там те саме. Самі прокляття... Усі відмовляються від того, що було. Проклинають. Мій улюблений режисер Марк Захаров, тепер я його не так люблю і не вірю йому так, як раніше... Він спалив, це по телевизору показували, свій партквиток... Привселюдно. Це ж не театр! Це – життя! Моє життя. Хіба так можна з ним? Із моїм життям... Не треба цих шоу... (Плаче.)

Я не встигаю... Із тих я, хто не встигає... Із поїзда, який летів у соціалізм, всі швидко пересідають на поїзд, що несеться в капіталізм. Я запізнююсь... Насміхаються із «совка»: він і бидло, він і лох. Із мене насміхаються... «Червоні» – вже звірі, а «білі» – лицарі. Серце моє і розум – проти, на фізіологічному рівні не приймаю. Не впускаю в себе. Не можу, не здатна... Горбачова я вітала, хоча критикувала... Він був... тепер це зрозуміло, як і всі ми, він був мрійником. Прожектером. Можна сказати так. Але до Єльцина я була не готова... До реформ Гайдара. Гроші зникли в один день. Гроші... і наше життя... Усе миттєво знецінилося. Замість світлого майбутнього почали говорити: збагачуйтеся, любіть гроші... Вклоняйтеся звірові цьому! Увесь народ був до цього не готовий. Ніхто не мріяв про капіталізм, за себе точно скажу, що я не мріяла... Мені подобався соціалізм. Це були вже брежнєвські роки... «вегетаріанські»... «Людоджерських» років я не застала. Співала пісні Пахмутової: *«Под крылом самолета о чем-то поет зеленое море тайги...»* Готувалася міцно дружити і будувати «блакитні міста». Мріяти! *«Я знаю – город будет...»*, *«здесь будет город-сад...»* Любила Маяковського. Патріотичні вірші, пісні. Це дуже важливо було тоді. Дуже багато для нас значило. Ніхто мене не переконає, що життя дається лише для того, щоб смачно їсти та спати. А героєм є той, хто придбав щось в одному місці, а продав в іншому – на три копійки дорожче. Нам зараз це навіюють... Отже, дурнями були всі ті, хто віддав своє життя за інших. За високі ідеали. Ні! Ні! Стою вчора у крамниці до каси... Бабуся попереду рахує копійки в гаманці, перераховує, і зрештою

купує сто грамів найдешевшої ковбаси... «собачої»... і два яйця. А я її знаю... вона все життя пропрацювала вчителькою...

Не можу я радіти цьому новому життю! Мені не буде в ньому добре, мені ніколи не буде добре самій. Самій-одній. А життя тягне, тягне мене на цю глину. На землю. Моїм дітям уже жити за цими законами. Я їм не потрібна, я кумедна. Усе моє життя... Перебирала нещодавно папери і натрапила на свій юнацький щоденник: перше кохання, перший поцілунок і цілі сторінки про те, як я люблю Сталіна й ладна померти, щоб його побачити. Нотатки божевільної... Хотіла викинути – не змогла. Сховала. Страх: тільки б вони нікому на очі не потрапили. Жартуватимуть, сміятимуться. Нікому не показала... *(Мовчить.)* Я пам'ятаю чимало речей, яких не поясниш при здоровому глузді. Рідкісний екземпляр, авжеж! Кожен психотерапевт потішився б... Чи не так!? Вам зі мною пощастило... *(І плаче, і сміється.)*

Запитайте... Ви повинні запитати, як це поєднувалося: наше щастя й те, що за кимось приходили вночі, когось забирали? Хтось зникав, хтось ридав за дверима. Я цього чомусь не пам'ятаю. Не пам'ятаю! А пам'ятаю, як цвів навесні бузок, і масові гуляння, дерев'яні тротуари, нагріті сонцем. Запах сонця. Сліпучі паради фізкультурників і сплетені з живих людських тіл і кольорів імена на Червоній площі: Ленін – Сталін. Я й мамі ставила це запитання...

Що пам'ятаємо ми про Берію? Про Луб'янку? Мама мовчала... Одного разу згадала, як улітку після відпустки вони з татом поверталися з Криму. Їхали Україною. Це тридцяті роки... колективізація... На Україні був великий голод – Голодомор. Мільйони померли... цілими селами помирили... Ховати було нікому... Українців вбивали за те, що вони не хотіли йти в колгоспи. Убивали голодом. Тепер я це вже знаю... Колись у них була Запорізька Січ, народ пам'ятав свободу... Там така земля – кілок устромиш, і виросте дерево. А вони помирили... здихали, як скотина. У них все забрали, до макової зернини вивезли. Оточили військами, як у концтаборі. Тепер я вже знаю... Я дружу на роботі з однією

українкою, вона від бабусі своєї чула... як у їхньому селі мати сама одну дитину зарубала сокирою, щоб варити й годувати нею решту. Свою дитину... Це все було... Дітей із двору боялися випускати. Як котів і собак, виловлювали дітей. Черв'яків на городах копали та їли. Хто міг, повзли в місто, до поїздів. Чекали, що хтось їм кине шкоринку хліба... Солдати штурхали їх чобітьми, били прикладами... Поїзди мчали повз них, мчали на повній швидкості. Провідники зачиняли вікна, «задраювали» шторки. І ніхто ні про що ні в кого не запитував. Приїжджали до Москви. Привозили вино, фрукти, пишалися засмагою і згадували море. *(Мовчить.)* Я любила Сталіна... Довго його любила. Навіть тоді любила, коли почали про нього писати, що він був маленький, рудий, із усохлою рукою. Застрелив свою дружину. Розвінчали. Викинули з мавзолею. А я все одно його любила.

Я довго була сталінською дівчинкою. Дуже довго. Дуже... Так, це було! Зі мною... з нами... і без того життя я залишусь із порожніми руками. Без нічого... жебрачкою буду! Я пишалася нашим сусідом, дядею Ванею – герой! Він повернувся з війни без обох ніг. Їздив двором на дерев'яній саморобній колясці. Нази вав мене «моя Маргаритка», лагодив усім валянки та чоботи. П'яним співав: *«Дорогие братишки-сестренки... / Я геройски сражался в бою...»* Через кілька днів після смерті Сталіна приходжу до нього: «Ну що, Маргаритко, здох оцей...» Це він – про мого Сталіна! Я вихопила свої валянки: «Як ви смієте? Ви – герой! Із орденом». Два дні вирішувала: я – піонерка, отже, я повинна піти в *енкаведе* і розповісти про дядю Ваню. Зробити заяву. І це абсолютно серйозно... Отак! Як Павлік Морозов... Я могла донести й на свого батька... на матір... Я могла... Так! Я була готова! Повертаюся зі школи, а дядя Ваня п'яний валяється у під'їзді. Перевернувся зі своєю коляскою і не може підвестися. Мені стало його шкода.

І це я... Я сиділа, притиснута вухом до репродуктора, і слухала, як щогодини передавали бюлетень про здоров'я товариша Сталіна. І плакала. Усім серцем. Було! Це було! Був сталінський час... і були

ми, сталінські люди... Моя мама – з дворянської родини. За кілька місяців до революції вона вийшла заміж за офіцера, згодом він воював у білій гвардії. В Одесі вони розлучилися – він емігрував із залишками розбитих денікінських частин, а вона не могла залишити паралізовану матір. Її забрали в чека як дружину білогвардійця. Слідчий, який вів справу, закохався в маму. Яюсь врятував... але змусив вийти за нього заміж. Після служби він повертався додому п'яний і бив її револьвером по голові. Потім кудись подівся. І ось ця моя мама... красуня... яка обожнювала музику, знала кілька мов, вона до нестями любила Сталіна. Погрожувала татові, якщо він чимось був незадоволений: «Піду в райком і скажу, який ти комуніст». А тато... Тато брав участь у революції... 37-го був репресований... Але його швидко звільнили, бо за нього заступився хтось із відомих більшовиків, хто знав його особисто. Поручився. Але в партії тата не поновили. Удар, який він не міг пережити. У тюрмі йому вибили зуби, проломили голову. Усе одно тато не змінився, залишився комуністом. Поясніть мені це... Вважаєте, нерозумні? Наївняк? Ні, це були розумні й освічені люди. Мама читала в оригіналі Шекспіра та Гете, а тато закінчив Тимірязівську академію. А Блок... Маяковський... Інса Арманд? Мої кумири... мої ідеали... з ними я виросла... *(Замислилася.)*

Колись я вчилася літати в аероклубі. На чому ми літали, тепер дивуєшся: як ми живими залишилися!? Не планери, а саморобки – дерев'яні реєчки, обтягнені марлею. Керування – ручка і педаль. Зате, коли летиш, бачиш птахів, бачиш землю з висоти. Відчуваєш крила! Небо змінює людину... висота змінює... Розумієте, про що я? Я про те наше життя... мені шкода не себе – мені шкода всього того, що ми любили...

Усе чесно згадала... і не знаю навіть... Чомусь тепер соромно все це комусь розповідати...

Полетів Гагарін... Люди вийшли на вулицю, сміялися, обіймалися, плакали. Незнайомі люди. Робітники в спецівках просто із заводів, медики в білих шапочках, підкидали їх у небо: «Ми – перші! Наша

людина в космосі!» Це не можна забути! Це було щось неймовірне, таке здивування. Я досі не можу спокійно слухати пісню: *«И снится нам не рокот космодрома, / Не эта ледяная синева, / А снится нам трава, трава у дома. / Зеленая, зеленая трава...»* Кубинська революція... Молодий Кастро... Я кричала: «Матусю! Татку! Вони перемогли! Віва Куба!» (Наспівує.) *«Куба, любовь моя! / Остров зари багряной, / Песня летит над планетой, звеня, / Куба – любовь моя!»* У школу до нас приходили ветерани боїв в Іспанії... Разом ми співали пісню «Гренада»: *«Я хату покинул, пошел воевать, / Чтоб землю в Гренаде крестьянам отдать...»* У мене над столом висіла фотографія Долорес Ібарурі. Так... ми мріяли про Гренаду... потім про Кубу... Через кілька десятиків років інші хлопчики так само марили Афганістаном. Нас легко було обдурити. Але все одно... Все одно! Я цього не забуду! Я не забуду, як їхав на цілину весь наш десятий клас. Вони йшли колоною, з рюкзаками, над ними маяв прапор. У деяких за спиною гітари. «Оце – герої!» – думала я. Чимало з них потім повернулися хворими: на цілину вони не потрапили, а будували десь у тайзі залізницю, тягали на собі рейки по пояс у крижаній воді. Бракувало техніки... Їли гнилу картоплю, всі перехворіли на скорбут. Але вони були, ці юнаки та юнки! І була дівчинка, яка захоплено їх проводжала. Це – я! Моя пам'ять... Я її нікому не віддам – ані комуністам, ані демократам, ані брокерам. Вона – моя! Тільки моя! Я без усього можу обійтися: мені не треба багато грошей, дорогої їжі й модного одягу... шикарної машини... Ми на своїх «Жигулях» об'їздили весь Союз: я побачила Карелію... озеро Севан... і Памір. Це все була моя Батьківщина. Моя Батьківщина – СРСР. Я без багато чого можу прожити. Не можу тільки без того, що було. *(Довго мовчить. Настільки довго, що я звертаюся до неї.)*

Не бійтеся... Зі мною все гаразд... уже все гаразд... Сиджу наразі вдома... кішку погладжу, рукавички пов'яжу. Така проста дія, як в'язання, допомагає найліпше... Що втримало? До кінця я не дійшла... ні... Як лікар, я все уявляла... в усіх деталях... Смерть огидна, вона не буває гарною. Я бачила повішеників... В останні

хвилини в них трапляється оргазм, або вони в сечі, в калі. Від газу людина синя... фіолетова... Одна ця думка для жінки жахлива. Жодних ілюзій про гарну смерть у мене не могло бути. Однак... тебе щось кинуло, під'юдило, змусило рвонутися. Ти в розпачливому ривку... є дихання і ритм... і є ривок... А там уже важко втриматися. Зірвати стоп-кран! Стоп! Я якось утрималася. Кинула білизняну мотузку. Вибігла на вулицю. Змокла під дощем, яка радість після всього змокнути під дощем! Як приємно! *(Мовчить.)* Я довго не розмовляла... Вісім місяців лежала в депресії. Розучилася ходити. Та зрештою встала. Навчилася ходити знову. Я є... знову я на твердому... Але мені було погано... мене проштрикнули, наче кульку... Про що це я? Досить! Ну, годі... *(Сидить і плаче.)* Годі...

Дев'яностий рік... У нашій мінській трикімнатній квартирі жило п'ятнадцятеро осіб, до того ж і немовля. Першими приїхали з Баку родичі чоловіка – сестра з родиною та його двоюрідні брати. Вони не в гості приїхали, вони привезли із собою слово «війна». Із криком увійшли в дім, зі згаслими очима... Це десь восени чи взимку... було вже холодно. Авжеж, восени вони приїхали, тому що взимку нас уже було більше. Узимку з Таджикистану... Із міста Душанбе приїхала моя сестра зі своєю родиною та батьками чоловіка. Саме так і було... Так... Спали скрізь, улітку спали навіть на балконі. І... не говорили, а кричали... як вони бігли, а війна штурханами наздоганяла. П'яти палила. А вони... всі вони, як і я, радянські... абсолютно радянські. Стовідсотково! Цим пишалися. І раптом – нічого цього немає. Ну, немає! Прокинулися вранці, глянули у вікно – уже вони під іншим прапором. В іншій країні. Уже – чужі.

Я слухала. Слухала. Вони говорили...

«...А який був час! Прийшов Горбачов... і раптом під вікнами – стрілянина. Господи! У столиці... в Душанбе... Усі сиділи біля телевізора й боялися пропустити останні новини. У нас на фабриці жіночий колектив був, здебільшого росіянки. Я питаю: «Дівчата, що буде?» – «Війна починається, вже росіян ріжуть». Через кілька днів одну крамницю вдень розбили, розтягли... другу...»

«...Перші місяці я плакала, а потім припинила. Сльози швидко закінчуються. Найбільше боялася чоловіків, і знайомих, і незнайомих. Затягнуть у будинок, в машину... «Красуню! Дівчино, давай по...мося...» Сусідську дівчинку однокласники зґвалтували. Таджикицькі хлопці, яких ми знали. Її мати пішла до родини одного. “Навіщо сюди приїхала? – кричали на неї. – Тікай у свою Росію. Незабаром вас, росіян, тут взагалі не залишиться. В самих трусах втечете”».

«...Навіщо ми туди поїхали? За комсомольською путівкою. Будували Нурекську ГЕС, алюмінієвий завод... Я вивчала таджицьку мову: чайхана, піала, арик, арча, чинара... «Шураві» називали нас. Російські брати».

«...Мені сняться рожеві гори – цвіте мигдаль. А прокидаюся вся в сльозах...»

«...В Баку... Жили ми в дев'ятиповерховому будинку. Уранці вивели вірменські родини у двір... Усі навколо них зібралися, і скільки було людей, стільки підійшло до них, кожен чимось вдарив. Маленький хлопчик... років п'яти... він підійшов і вдарив дитячою лопаткою. Стара азербайджанка його погладила по голові...»

«...А наші друзі, вони теж були азербайджанці, але вони нас ховали у себе в підвалі. Закидали мотлохом, ящиками. Приносили вночі їжу...»

«...Уранці біжу на роботу – на вулицях трупи лежать. Валяються або сидять біля стіни, сидять, наче живі. Когось накрили дастарханом (скатертиною), а когось ні. Не встигли. Більшість лежали роздягнутими... І чоловіки, і жінки... Тих, які сиділи, тих не роздягали, адже їх не розігнути...»

«...Раніше я думав, що таджики – як діти, нікого не образять. За півроку, може, навіть менше часу минуло, Душанбе було не впізнати, й людей не впізнати. Морги переповнені. Уранці на асфальті, поки не затопчуть, згустки застиглої крові... як холодець...»

«...Цілими днями вони йшли повз наш будинок із плакатами: «Смерть вірменам! Смерть!» Чоловіки і жінки. Старі й молоді.

Розлючений натовп, жодного людського обличчя. Газети були забиті об'явами: «Міняю трикімнатну квартиру в Баку на будь-яку квартиру в будь-якому місті Росії...» Свою квартиру ми продали за триста доларів. Як холодильник. А не продали би за ці гроші, могли б убити...»

«...А ми за свою квартиру купили: мені – китайський пуховик, а чоловікові – теплі черевики. Меблі, посуд... килими... все залишили...»

«...Жили без світла та газу... без води... На базарі ціни жахливі. Біля нашого будинку відкрилася ятка. Там продавали квіти і похоронні вінки. Тільки квіти й вінки...»

«...Вночі на стіні сусіднього будинку хтось написав фарбою: «Бійся, російська сволото! Твої танкісти тобі не допоможуть». Росіян знімали з керівних посад... Стріляли з-за рогу... Місто швидко стало брудне, як кишлак. Чуже місто. Не радянське...»

«...Убивали за все... Не там народився, не тією мовою розмовляєш. Не сподобався комусь із автоматом... А до того як ми жили? На свято і перший тост у нас був «за дружбу» – «ес кес сирум ем» (вірменською – я тебе люблю). – «Ман сани севирам» (азербайджанською – я тебе люблю). Жили спільно...»

«...Прості люди... Наші знайомі таджики зачиняли своїх синів на ключ, не випускали з дому, щоб їх не навчили... не змусили вбивати».

«...Виїжджаємо... Сіли вже в поїзд, уже пара з-під коліс. Останні хвилини. Хтось дав по колесах чергу з автомата. Солдати стояли коридором, затуляли нас. Якби не солдати, то ми б живими навіть до вагонів не добігли. І коли зараз я бачу, що показують війну по телевізору, я одразу відчуваю... цей запах... запах підсмаженого людського м'яса... Нудотний... конфетний запах...»

Через півроку в чоловіка перший інфаркт... Іще через півроку – другий... У його сестри інсульт. Від усього цього... Я втрачала глузд... А ви знаєте, як втрачає глузд волосся? Воно стає цупким, як волосінь. Волосся втрачає глузд першим... Ну, хто ж витримає? Маленька

Карина... Удень нормальна дитина, а починає темніти за вікном, вона тремтить. Кричить: «Мамо, не йди! Я засну, а вас із татком уб'ють!» Я бігла вранці на роботу й просила, щоб мене вбило машиною. Ніколи не ходила до церкви, а тут годинами навколішки стояла: «Пресвята Богородице! Ти мене чуєш?» Перестала спати, не могла їсти. Я – не політик, я в політиці не тямлю. Мені просто страшно. Що ви ще хочете в мене запитати? Я все розповіла... Все!!

Про самотнього червоного маршала та про три дні забутої революції

Сергій Федорович Ахромєєв (1923–1991), маршал Радянського Союзу, Герой Радянського Союзу (1982). Начальник Генштабу Збройних сил СРСР (1984–1988). Лауреат Ленінської премії (1980). 1990–1991 рр. військовий радник Президента СРСР

Із інтерв'ю на Червоній площі

(грудень 1991 року)

«Я була студенткою...

Усе відбулося дуже швидко... Через три дні революція закінчилася... По телевізору в огляді новин передали: членів ГКЧП заарештовано... міністр внутрішніх справ Пуго застрелився, маршал Ахромєєв повісився... У нашій родині це довго обговорювалося. Пам'ятаю, тато сказав: «Це – воєнні злочинці. Їх мала спіткати доля німецьких генералів Шпеєра та Гесса». Усі очікували Нюрнберга...

Ми були молодими... Революція! Я почала пишатися своєю країною, коли люди вийшли на вулиці проти танків. До цього вже були події у Вільнюсі, Ризі, Тбілісі. У Вільнюсі литовці захистили свій телецентр, нам усе це показували, а ми що – бидло, чи як? На вулицю вийшли люди, які раніше нікуди не ходили – сиділи на кухнях і обурювалися. А тут вони вийшли... Ми з подругою взяли із собою парасольки: і від дощу, і щоб битися. (Сміється.) Я пишалася Єльциним, коли він стояв на танку, я зрозуміла: це – мій президент! Мій! Справжній! Там було багато молоді. Студентів. Усі ми виростили на «Огоньку» Коротича, на «шістдесятниках». Це нагадувало воєнні дії... У мегафон хтось кричав, благав чоловічий голос: «Дівчата, йдіть звідси. Стрілятимуть і буде багато трупів». Поряд зі мною хлопець

відправляв додому свою вагітну дружину, вона плакала: «Чому ти залишаєшся?» – «Так треба».

Я пропустила найважливіше... Як почався цей день... Уранці я прокинулася від того, що мама голосно плакала. Ридала. Мама питалася в тата: «Що таке надзвичайний стан? Як ти гадаєш, що вони зробили з Горбачовим?» А бабуса бігала від телевізора до радіо на кухні: «Нікого не заарештували? Не розстріляли?» Народилася бабуса у двадцять другому році, все її життя стріляли й когось розстрілювали. Арештовували. Так життя минуло... Коли бабусі не стало, мама відкрила родинну таємницю. Підняла завісу... ці штори... У п'ятдесят шостому привезли бабусі й мамі з табору батька, це був мішок кісток. Із Казахстану. Приїхав він із супроводом, настільки був хворий. І вони нікому не зізнавалися, що це батько... це чоловік... Боялися... Говорили, що він їм ніхто, якийсь далекий родич. Пожив він із ними кілька місяців, і його поклали в лікарню. Там він повісився. Мені треба... Тепер мені треба якось із цим жити. Із цим знанням. Мені треба це зрозуміти... *(Повторює.)* Якось із цим жити... Найбільше наша бабуса боялася нового Сталіна та війни. Усе життя вона очікувала арешту та голоду. Вирощувала на вікні цибулю в ящичках, квасила великі каструлі капусти. Купувала про запас цукор і масло. Антресолі в нас були забиті різноманітною крупою. Перловкою. Завжди вона мене навчала: «Ти мовчи! Мовчи!» У школі мовчи... в університеті... Так я зростала, серед таких людей. Нам не було за що любити радянську владу. Ми всі – за Єльцина! А мою подружку мама не випускала з дому: «Тільки через мій труп! Ти хіба не розумієш, що все повернулося?» Ми навчалися в університеті дружби народів імені Патриса Лумумби. Там навчалися студенти зі всього світу, чимало з них приїжджали з думкою, що СРСР – це країна балалайок і атомних бомб. Нас це ображало. Ми хотіли жити в іншій країні...»

«Я працював слюсарем на заводі...

Про путч дізнався у Воронежській області... Гостював у тітки. Усі ці волення про велич Росії – повне лайно. Патріоти переряджені! Сидять перед зомбоящиком. Від'їхали б на п'ятдесят кілометрів від Москви... Подивилися б на будинки, на те, як люди живуть. Які у них свята хмільні... На селі чоловіків майже немає. Вимерли. Свідомість на рівні худобини – п'ють страшенно. Поки не попадають. П'ють усе, що горить: від огіркового лосьйону до автобензину. П'ють, а потім б'ються. У кожній родині хтось у тюрмі сидів або сидить. Міліція не може впоратися. Лише жінки не здаються, порпаються на городах. Якщо залишилося кілька чоловіків непитущих, то вони поїхали на заробітки до Москви. А єдиному фермерові (в тому селі, куди я їжджу) тричі пускали «червоного півня», поки не виїхав геть до біса! Аж закуріло! Натурально ненавиділи... фізично...

Танки в Москві... барикади... У селі ніхто особливо з цього приводу не колотився. Не заморочувався. Усіх більше турбував колорадський жук і капустяний міль. Він живучий, цей колорадський... А в молодих хлопців насіння й дівчатка на думці. Де під вечір хильнути? Але народ усе ж частіше висловлювався за ГКЧП. Я так зрозумів... Вони не всі були комуністами, але всі за велику країну. Боялися змін, тому що після всіх змін мужика в дурні пошивали. Пам'ятаю, як наш дід казав: «Раніше ми жили ху...во, ху...во, а потім усе гірше та гірше». До війни й після війни жили без паспортів. Селянам паспорта не давали, не випускали в місто. Раби. Арештанти. Повернулися з війни в орденах. Пів Європи завоювали! А жили без паспортів.

У Москві дізнався, що мої друзі всі були на барикадах. Брили участь у колотнечі. *(Сміється.)* І я медальку міг отримати...»

«Я – інженер...

Хто він, маршал Ахромєєв? Фанатик «совка». Я жив у «совку», мені знову в «совок» не хочеться. А це був фанатик, людина, щиро віддана комуністичній ідеї. Це був мій ворог. Він викликав у мене ненависть, коли я слухав його виступи. Я розумів: ця людина битиметься до кінця. Його самогубство? Ясно, що вчинок

неординарний, і він викликає повагу. Смерть слід поважати. Але я запитую себе: а якщо б вони перемогли? Візьміть будь-який підручник... Жоден переворот в історії не обійшовся без терору, обов'язково все закінчувалося кров'ю. Вириванням язиків і виколуванням очей. Середньовіччям. Тут не треба бути істориком...

Почув уранці по телевізору про «нездатність Горбачова керувати країною внаслідок важкої хвороби»... Побачив під вікнами танки... Телефоную друзям – всі за Єльцина. Проти хунти. Захищатимемо Єльцина! Відчиняю холодильник – поклав шмат сиру собі в кишеню. Бублики лежали на столі – згріб бублики. А зброя? Щось слід із собою взяти... На столі лежав кухонний ніж... потримав його в руках і поклав на місце. *(Замислився.)* А якщо б... а якщо б вони перемогли?

Зараз показують у телевізорі картинки: маестро Растропович прилетів із Парижа й сидить із автоматом, дівчата пригощають солдатів морозивом... Букет квітів на танку... Мої картинки інші... Московські бабусі роздають солдатам бутерброди й водять до себе додому в туалет. Ввели танкову дивізію в столицю – ані сухих пайків, ані туалетів. Стримлять із люків тоненькі шийки хлопців, і в них – ось такі! – перелякані, здивовані очі. Вони нічого не розуміють. На третій день уже сидять на броні – злі, голодні. Невиспані. Жінки беруть їх у кільце: «Синочки, і ви в нас стрілятимете?» Солдати мовчать, а офіцер як гаркне: «Накажуть – і стрілятимемо». Солдатів наче вітром знесло, поховалися в люках. Ось як! У мене картинки з вашими різняться... Стоїмо в загородженні, чекаємо на атаку. Чутки: зараз газу пустять, снайпери на дахах... Підходить до нас жінка, в неї орденські планки на кофтинці: «Кого захищаєте? Капіталістів?» – «Та ти що, бабусю. Ми за свободу тут стоїмо». – «А я за радянську владу воювала – за робітників і селян. А не за яточки та кооперативи. Дали б мені зараз автомата...»

Усе висіло на волосині. Кров'ю пахло. Свята я не пам'ятаю...»

«Я – патріот...

Дайте мені висловитися. – Підходить чоловік у розстебнутій дублянці з масивним хрестом на грудях. – Ми живемо в найганебніший час нашої історії. Ми – покоління боягузів, зрадників. Такий присуд нам винесуть наші діти. «Велику країну наші батьки продали за джинси, Мальборо та жуйку», – скажуть вони. Ми не змогли захистити СРСР – нашу Батьківщину. Страшний злочин. Продали все!! Ніколи не звикну до російського триколору, в мене перед очима завжди буде червоний прапор. Прапор великої країни! Великої перемоги! Що ж це було треба зробити з нами... з радянськими людьми... щоб ми заплющили очі й побігли в цей йобаний капіталістичний рай? Купили нас фантиками, ковбасними крамницями, яскравими обгортками. Засліпили, забалакали. Ми проміняли все на тачки та шмаття. І не треба казок... що це ЦРУ розвалило Радянський Союз, інтриги Бжезинського... А чому КГБ не розвалило Америку? Не тупі більшовики прос...ли країну, і не інтелігентна сволота її знищила, щоб їздити закордонами і читати «Архіпелаг ГУЛАГ»... і не шукайте жидо-масонської змови. Усе ми знищили самі. Своїми руками. Мріяли, щоб у нас відкрили «Макдональдси» з гарячими гамбургерами та щоб кожен міг купити собі «мерседес», пластиковий відеоманітофон. І щоб у кіосках продавалися порнофільми...

Росії потрібна міцна рука. Залізна. Наглядач із палицею. Тож – великому Сталінові ура! Ура! Ахромєєв міг стати нашим Піночетом... генералом Ярузельським... Велика втрата...»

«Я – комуніст...

Я був за ГКЧП, точніше, за СРСР. Я був запеклим гекачепістом, бо мені подобалося жити в імперії. «Широка страна моя родная...» У вісімдесят дев'ятому році відправили мене у відрядження до Вільнюса. Перед від'їздом викликав до себе головний інженер заводу (він там уже бував) і попередив: «Ти російською з ними не розмовляй. Сірників у крамниці не продадуть, якщо попросиш російською. Ти свою українську не забув? Розмовляй українською». Я

не повірив – що за дурниця? А він: «Обережно в їдальні – можуть отруїти або підсиплють бите скло. Ти там тепер окупант, розумієш?» А в мене в голові дружба народів і все таке. Радянське братерство. Не повірив, доки не приїхав на вільнюський вокзал. Вийшов на перон... із першої хвилини мені дали зрозуміти, почувши російську мову, що я потрапив до чужої країни. Я був окупантом. Із брудної, відсталого Росії. Російський Іван. Варвар.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

Світлана Алексієвич

ЧАС
SECOND-HAND

КІНЕЦЬ ЧЕРВОНОЇ ЛЮДИНИ

CF FOLIO

Примечания

1

Іудушка Горбачов – це прізвисько перегукується з відомим персонажем книги Салтикова-Щедріна «Панство Головлєви» Іудушкою Головлєвим, який є символом прихованого за доброзичливістю крутїйства. – *Прим. пер.*

[Повернутися](#)